

K5817.

П 173942

Червоний шлях

1933 г. №8-9

W 8-9

11. Множества

1933 p

БІБЛІОТЕКА
Університетського Інституту
Міжнародних Студій

125817

Червоний

Ш Л Я Х

1933

№ 8-9

1 9 3 3

ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА НА 1934

НА ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ, КРИТИЧНИЙ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

„ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ

За редакцією: Д. ГАЛУШКИ, ГР. ЕПІКА, І. КИРИЛЕНКА (відп.
МІЛЕВА, П. ПАНЧА, П. ТИЧИНІ, М. ТКАЧА, Н. ЧЕРЕДНИК

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 рік 18 крб.	на 6 міс. 9 крб.	на 3 міс. 4 крб. 50 к.
------------------	------------------	------------------------

Передплату приймають усі поштові філії, листонові
та агентства „Союздруку“.

Адреса редакції — Харків, вул. К. Лібкнехта, № 11,
2-й поверх, кімн. 13.

НА УВАГУ АВТОРІВ: редакція „Червоного Шляху“
залишає за собою право скорочувати статті й робити зміни
редакційного характеру.

Вірші, не прийняті до друку, не зберігаються і з приводу
них редакція не листується.

Рукописи мусять бути надруковані на машинці і на одній
стороні аркуша.

Орієнтовний зміст журналу „Червоний Шлях“

Поетів: Жовтневі пісні: П. Усенко, А. Панов, М. Мороз, Тетяна
Масенко, Ст. Крижанівський.
М. Нагнибіда „Майовка“, „Смерть“.
А. Панов. Ранок.
Гр. Петніков. То-ре-та.
Проза: Я. Олесіч. На озерах вогні. Роман (далі).
Ів. Шutow. Народження пісні. Новела.
Ом. Розумієнко. Мотя. Півість.
Ангел Тодаров. Невена. Новела.
Хана Левіна. Журнал вийде. Оповідання.
Матеріали про листопадовий пленум ЦК і ЦКК КП(б) України.
Промови—М. М. Полова і П. П. Любченка.
Юр. Костюк. Літературному рухові Донбасу—теми і
тематика. Статті.
Літературно-мистецьке життя.

БІБЛІОТЕКА
Українського Інституту
Марксизму і Ленінізму

Ч е р в о н и й Ш л я х

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА Х.Д.У.
Inv. № 20669

літературно-
художній
критичний
і громадсько-
політичний
ж у р н а л

11-й рік видання

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА Х.Д.У.
Inv. № 173942

д в о у
література
і мистецтво

№ 8-9
1 9 3 3

59

Бібліографічний опис цього
видаання вміщено в „Літописі
Українського Друку“, „Картко-
вому резервуарі“ та інших по-
казниках Української Книжкової
Палати

Техкер — С. Білокінь.
Здано до складання 21-ХІІ-33 р.
Підписано до друку 5-ІІ-34 р.
Формат пап. 62 × 94.
Вага 1 м. ст. 50 клг.
Пап. арк. в 1 прим. 9³/₈.
Друк. знак. 1 пап. арк. 156.704
Замовлення № 2045.
Головліт 6629.
Тираж 2631 прим.

ст. крижанівський

толкачівка

Весна. І знову манить маєм,
І лист зелений рветься вверх,
І п'яним цвітом зацвітають
Зелені голови черемх...
Вони бажання пісні родять —
І от, як кола на воді,
Приходять спогати, приходять,
Щоб нашим серцем володіть.
І от коли буває гірко
І треба збути слів орду,
На славу нашу Толкачівку
В зелений вечір путь веду.

Це місто молоді, що вчиться,
Що любить, ненавидить, п'є
Вино знання. Міняє лиця
Ім час. І от юнак стає —
Геолог, агроном, учитель,
Художник і ветеринар.
Вони на Толкачівці жити
Звикали так, що їм цей гарт
На все життя, яке негречно
Іх вчило стійко зустрічати
Хвилями радощі і скрути недоречні
І все ж таки любить дівчат,
На села їздить в культпоходи,
Робить суботники, складать
На добре звіти.

Але згодом

Іх забирає літ вода...
А потім на газетних шпальтах
Майнуть портрети їхніх лиць
Інженерами домен, в шахтах,
Керівниками будівництв.

І зараз повні пішоходи
По Пушкінській, і корпуси,
Де знов мені травою сходять
Далеких друзів голоси.
На вулицях цвітуть каштани.
Прохожу пилюги стіну.
В цім корпусі живе Оксана
Та я цей корпус промину...
Ось тридцять п'ятий бачу

Тут же

Обличчя Жені, як живе...
І Ваня й Ліна, — це подружжя
Згадається не раз сливе...
Та й можна пригадати сміло:
Була зима. Морози. Сків!
І в гуртожитках не топили,
А в Ліни народився син.
Кляли ми коменданта. Мерзли.
Мороз крав спокій і тепло,
І тільки в квітні знов воскресли
Бадьорі, ворогам — на зло.
В оце несамовите лихо —
Зими, собачих холодів,
На світ з'явивсь маленький Ігор
І твердо жити захотів.
І він живе. Такий початок
Що не кажіть, знаменний, бо —
Для нього віддали дівчата
Тепло і пестоши й любов.

Пройшли часи. Вже інші лица
На Толкачівці. Їм — привіт.
Це місто молоді, що вчиться
Й несе бадьорий шум робіт.
Я Ліну знову зустрічаю.
Багато є що розказать,
Про дні студентські.

За звичаєм

Ми оглядаємось назад:
Минає Ігорю три роки.
Він вироста, герой малий.
Мені до армії... Високі
Над нами роки прогули.
Буває весело і гірко,
І друзів багатьох нема.
Тому веселу Толкачівку
Ми згадуємо не дарма.

1933

в о л з о р и н

р о м

частина друга*)

„Ніхто, ніде й ніколи, — ніколи не бачили вони, щоб циган... — Циган, щоб писав?! Та він же циган!“

(З другої частини „Ром“).

I

Тривога пойняла Ніруцу. До останньої хвилини він не міг, — йому не сила була легко сприйняти, бодай навіть уявити собі той момент, коли зрештою увесь табір, після всіх уже поневірянь — таки вийде на новий шлях, перейде цей глибокий, січневим шалом завірюхи вгамований, Дністер.

Лише синові, аже коли вже рушив табір:

— Якби ж воно щасливо, Сиргію!

Звірився, — і вся туга, увесь біль і острах перед можливою — а бодай краще вмерти! — невдачею, різною небезпекою, немов би падали, тонули в річці, під свист і гуркіт сказу навкруги.

І на льоду — інший напрям узяли думки. Вся напруга їх, уся спрямованість: — Марина! Її кволість, тягучий, страшний голос... — Жахалася, що не дійде.

Та Сиргій неначе зріс, змужнів раптово, занепокоєний сумнівом старого, його, здавалося... — Невже зневірою? —

*) Це продовження твору „Ром“ — що, як окреме оповідання за тією ж назвою, премійоване 1932 р. на закритому літературному конкурсі НКО УСРР першою премією. Перша частина була видрукувана в журналі „Гарт“ № 6 за 1931 р., потім окремо вийшла накладом вид-вництва „ЛІМ“.

Дія у першій частині відбувається в окупований боярською Румунією Басарабії, після розгрому Ізмаїлівського циганського Раддепу. Осілі цигани — знову пішли в табори. Тільки незначна частина їх відступає в лавах загону Котовського, але табори вже не миряться з національним гнітом і, після довгих поневірянь, вирушають туди, де трудящі — усіма шановані! — до батьківщини гноблених!*. На цьому перша частина кінчається.

Чув уривчастий батьків голос, — і не скаргу Марини, — її впертість у голосі чув.

Мов сам гарт у борні, в шаленстві завірюхи ступала на льоду, пнула груди під нові удари. — Щоб мерзлу кров до клекоту збудити, — думки не гасли щоб.

... тривога пойняла й геть увесь табір. — Тиша й завірюха, шалене заповзяття в просторі: — як моторошно прожектор пільму борознув! — усе шматувало, безжально руйнувало надії.

Німіли на льоду. І все ж...

Але то більше ніхто не сподівався — вже тут, за Дністром — стрінуті — і кого? — Минзу, коваля Дундиного табору, Ілія Минзу!..

На околиці Тирасполя, побіля дитячого садка, — а скільки це років, як табір обрав його до раддепу в Ізмаїлі? — ніби на гвалт, схопилися в каруцах:

— Ілій з текою!..

— Чого він тут?

— Відкіль узявся?

Старенька Шасіка!.. Йй уперше припало виголосити ім'я ковалеве. То вона ще на розі!..

Хотіла скрикнути й натомість лише тихенько до Сиргія мовила:

— Ой, сину, — Ілій! Це ж він?.. з текою ото... біля автомобіля.

Недалечко дитячого садка, просто райвиконкому, загуркало авто; мов горно, зачмихало димом, — і хитнулося злегка.

Сиргій метнувся назад. — Зупинити, гукнути таборові: і він упізнав!

Біг до садка, назустріч... — Наперед пішов з матір'ю, — так і люди раяли — дізнатися — „Райвиконком де міститься. А вже тоді — старіші підуть: може дозвіл — чи як? — щоб отаборитися, візьмуть“.

І дідусь Ніруца таки вкрай розгубився. Бо того ж... — Та отак і було. Як сунула валка тираспільським шляхом і перед околицею завершила до майдану, — коні враз зупинилися. Гуркіт почули. Передня конячка смикнула набік каруцу. Колесо рівно покотилося, біля рову вдарилося об стовбур акації, збило рясно засніжене гілля, — і впало на сніг.

Хтось на розі — в червоному кашкеті — сюрчить, махає до табору рукою... наче обурено махає.

Кинувся швиденько по колесо. Ошукала сполохана думка. — Нешастя, поліцей!.. Мабуть, хитрощами бере на глум старого! Поглузувати хоче з них, — циганів! Чи то заслона старості блука йому в зіницях?..

— Ану, дідусю, гайда! — приязно всміхаються зіщулені очі. — Тягніть його, окаянного!

Нерішуче зігнувся:

— Та... Простіть! Нехай ми самі, — я сам!

Плечем підсунув каруцу:

— Нічого, дідусю... Швидше надягайте: автомобіль пропустимо.

І з каруц, мов утікаючи зза рогу, визирають сторопіло. Насунув колесо. Все ще вагався...

— А тепер рушайте. Ось, за садком і отаборюйтесь! — І рукою вказав. Тоді засюрчав до авта,

Шарпнувся по шапку, щоб зняти... — І авто до будинків під'їхало. Стало. Сиргій з вулички біжить. Позаду дріботить Шасіка.

... З авта скочив, обсмикнув на собі жовтий, під ременем, кожушок, сіру шапку збив, — глянув на людину в червоному кашкеті:

— Дякую, товаришу міліціонер!

— Та допоміг, бо проїзд забили. Прошу!..

— Дядько Ілій! — Сиргій захекався. Зморено дихає:

— Тату, — дядько Ілій! Це Ілій Минзу! — І сльози... чи радість у сльозах молодих?

— Здорові були, земляки!.. А куди це ви, га?

— Ми?.. Ось... за садок. — І собі чогось обсмикнув чорне пальто, довше колін. Пальцями тугіше взяв мотузок-поясок. — А не те, не те ж він сказав... — І нараз: вдарило серце, збунтоване; одійшов холод; зникла полохливість. Розкинув старечі руки. Рвонувся:

— Ілій! Здрастуй, бре! Ілій! — Тиснув у обіймах, наче рідного й не знав, що казати. Радість зводилася, вихорилася, шукала простору, — слова глушила.

Галас...

Плигали в каруці:

— Ілій!..

— Ілій Минзу!..

Та це ж Шасіка вже біля них:

— Ох, Ілію... а я ж думала! — і не сказала.

— Здрастуйте, земляки! Радий, дуже радий, що зустрів вас!

І міліціонер на розі сюрчить.

— Ага, рушати! Дідусь Ніруца, рушайте зі шляху... за садок! — І перший пішов до садка й щось рукою махнув людині в авті.

Стрепенувся табір. Ніби сонце розірвало чорні, важкі брили хмар, легко посунуло їх у синю далечінь, і бризнуло теплом на валку: осяяло простір, весь світ прояснілий.

Близько рушали. Боялися, що не почують його голосу. Хвиля полегкості війнула до всіх закутків убогих, обмерзлих каруц, обігріла, ласкаво всміхнулася й покликала, приманила на волю.

Гнеться, двигтить, блискучий на поверхні, ламається й кришиться на дрізки — незайманий, примерзлий сніг.

Круто, за садок беруть коні; колеса вгрюзають, навімання креслять лінії в снігу.

Не втерпів Ніруца:

— На віжки! — Кинув бабусі на руки й зарипів постолами:

— Ілій, а постій Ілій...

Таки став і сміється, що ремінці постолів обірвалися, й плутається ногами дідусь.

Підбіг і схилюся. Сяк-так зав'язав.

На майдані молодечу силу в голосі відчув:

— Завертай там! Завертай всі: майдан широкий! — І сам уже приязно всміхнувся до міліціонера на розі. — А злякався був. Ге, поліцай!.. Ото ще!.. Де б йому тут?.. Та питає ж він...

— Як же ти?.. Ілію, кажи хоч!

— Поговоримо, дідусю! Все, все розповім. Отаборюйтесь уже.

— І то так! І то так! — І наче цілий майдан довкола вбирав порухом руки:

— Отут і завертай! Вздовж садка!..

Тоді взяв у бабусі віжки:

— Пусти, я ось...

Помітив: — Радіє й стара!

Шуміли шини в глибокому снігу. Прудко, як до ситого пасовиська з голодної мандрівки, гнутим колом в'їхав табір на майдан.

І сонце зимове іскриться тепло на поверхні сніговій, а вона: рівна, чиста, блискучо заллята зламаним промінням із гори.

Внизу, за будинками й високим водотягом, за містом, на станції — тоскно озиваються паротяги. На вулицях: вози, фаєтони; — наче наздоганяють, і не можуть передніх наздогнати безладні пішоходи.

Журливо гудуть дроти: повз табір і садок, до валів фортеці, до косарень за ними. Гудуть і завмирають у білій даліні. На шосе: з базару мчать полозками, подекуди й на колесах, порожні вози — через фортецю й далі — в села придністрянські.

Не знімала брезентів, щоб примерзлий лід у шматках об колеса збити.

Дихають на повні легені; відсовують шапки, — наче весна прокинулася зненацька.

Каруци лишили на жінок і дітей.

Підбіг і Ніруца. — Хай Шасіка розпряже.

В рухливому колі — Ілій: — Скільки знайомих, нужденних облич. Не змовкають голоси. Допитливо дивляться...

Ближче проштовхується Ніруца. Скинув рукою: — Марино!

Ще скинув: — Та швидше!

Не ховають радісного збентеження. Мовчить, ніби на щось чекає Сиргій. Мнеться поруч.

„Ну кажи вже!.. Кажи ж! — немов жадоба з очей, — і в порухах губиться.

Але Ілій не квапиться: — А так, пізнає!.. Більшість тих, що обирали його до раддепу... І всі вони знають: бояри загарбали, поневолили край за Дністром. Хто знову пішов до таборів, на шлях старий, як німіч, непотрібний, а хто... Ось і він із братом Теренті: вступили до басарабського загону червоних партизанів. Пішли сюди: там знову кинуту трудящий люд у злидні, тьму, неволю... Тут? Тут вигнано бояр, панів, попів, жандарів, — тут владар світу труд. Іх небагато рушило сюди...

Очі запитливі. Тісно плечима зімкнулися. Не шорхне кожух. І ніби телеграфний дріт, як пісня, в височінь гуде: „Тут владар світу труд!“

— ... Тепер працюють на землі; живуть у хатах, — у комуні. А це приїхав закупити консерви комунарам, і до фабрики машиною місцевого райвиконкому збирався їхати...

Тихо, наче ранок з виднокругу в холодному степу підвівся і кинув промінь до каруц.

Дідусь не може стримати схвильованого шепоту:

— Марино, чуєш?

Мовчки підійшла й позаду стала.

Ніхто не говорить. Багато кинуте питань.

— ... І добре, що вони приїхали; до батьківщини гноблених шлях сами знайшли... А! — упізнав. — Марина!

Лише очима привітала. Зійшлися в потискові руки. Довгі, чорні вії їй — завіса глибокої в очах пошани — вверх пішли:

— А Теренті як?.. Як дочка?..

Важко розсунулися плечі. — Лелі прийшла!

Ілій пустив руку: — Брат теж у комуні, а дочка... — побачив Інека й Марту: зі звоїв матеріної одежі визирають чорними оцятками й червоні ручки з морозу ховають під вовняними хустками на грудях... — Верженіка там уже цілим садочком комуни керує. От таких доглядає!..

Долоню на голову Марті поклав:

— Твої? Іч, дикарчата чернооки, — бояться матір загубити!

— Та отже! — Марина вийшла з тиску тіл і врівень Ілієві стала, трохи усміхнена, спокійна.

Легенько, мов шелест листя на піску, тріпнувся гомін. І чийсь голос ледь чутно пораяв:

— Може сухого назбирали б. Багаття... щоб дітям погрітись.

— Багаття запалимо!..

— Хто до берега?..

— А ви тут сніг між каруцями відгорніть!

— Багаття!.. Багаття-а!..

Через дитячий садок і шосе, вниз до берега — щоб швидше! — аж гілля в садку голосно тріщить...

Дідусь Ніруца гукнув навздогін юнакам:

— Не баріться ж там, гей! — І вигук загубився в шумливих хвилях і бризках снігу — збитого на схилі до берега й двістрових садків.

Ілій вийшов з кола. Десь пониззям побігла вривана луна: — Товаришу, повертайте до райвиконкому: я вже завтра поїду!

Мовчазно дав згоду на бесіду в таборі. — Так багато печучих питань!

II

З стовбувато підійнятими голоблями й напнутими, продірявленими халабудами *), — каруці, мов спустошені барикади, розкинулися перед садком на майдані.

В таборі не чути гомону. На мерзлій землі: чорніє мокре багаття, важко підноситься густий ідкий дим, — і, неначе в хаті на соломі, розсілася на хмизі дівора.

Жінки повтягувалися вовняними басарабськими хустками, а під невеличким ожередом хмизу, що той конар уночі на пасовиську, згорнувся Сиргій в диму. Він ізсунув чорну, облізлу шапку на брови й, струшуючи від снігу хмиз, рівенько розкладає його зверху. Тоді з усієї сили дмухає на багаття, й дим клуботить повз чоловіків, густо повиває пеньки зрубаних акацій.

Слухають тиху, іноді гіркотою й смутком поволочену, іноді брєнніям — радості — розповідь Марини: про Дунду, про Гоя, — її поранення на березі...

— І більшість сама лише голота, — докірливо хитає вона головою, — а мало не звихнулася. Та не polegшало, — каже вона, — і вже задума в голосі тихому — коли й цього берега дісталися.

... Її єдина коняка впала. Дяка Шіліпові... — казала і вдячно дивилася на Шіліпа. І в думці раділа. — Хоч і приятель Гоїв, а допоміг: дітей її до себе взяв, бо сама лише матір його, баба Унгуляна, на пароконній каруці. Свою каруцу ще в дорозі селянам продала: — Чим повезеш?.. Чию коняку запряжеш?.. А купити?..

І вгледіла: поповзли під неї Шіліпові очі, як дим від багаття.

Але не зупинялася. — Чого їй таїтися?

... От тільки баба Унгуляна все бурчить та й бурчить. Може вона завжди така. Справді, хто бачив її привітну?.. — І намагалась посміхнутися, але не було сміху: прикрість у розтягу блідих губів.

— Та хто там бурчить на них! — Гострий Шіліпів голос тріпнувся над багаттям і затих у глухій тріскотняві.

*) Юртовки на колесах.

Оббіг косими очима, наче спочуття шукав. Кінці сірого шалю — він йому замість шапки на голові — втиснув під край рудуватої свити на шиї й дивився до Дністра, повз багаття.

І ніхто не озвався. Унгуляна шарпнула полу кожуха, вгору під коліна, — чомусь штовхнула горбату подругу свою, що, мов спаралізована, трусила обіч головою — й широкими вилицями заворушила нервово.

Може вир думок про минуле схилив над табором мовчанку? А може...

Знову чути: гудуть дрти від міста назад, до фортеці. Гудуть і завмирають у білій далині. Падають гілки, обтяжені снігом, — у садку, за ровом. І серед загального мовчання, їхнє тріскотіння набирає дивної виразності.

Вкриті старими ковдрами й дрантям, — коні, ніби дримали, поховавши вуха в передках каруц.

Багаття вище піднесло вгору полум'я. В'ється пуклями волокнуватий дим.

Дивилися на Ілія: — Що він скаже?

І не помічали Унгуляну, дарма, що рух її вилиць і шалена гонитва чорних, ніби в полум'ї насаджених очей, неспроможні були заховати настрої капосної, мстивої людини, що мало не лусне від свідомості безсилля перед ворогом своїм.

Унгуляна люто зненавиділа Марину, хоч і щиросердно дякувала їй, що та забила Гоя. — Гоя вона й сама ладна була б забити, якби сила їй. Го, якби сила їй!..

І коли впав Гой, Унгуляні ще там, у Басарабії, здавалося, що її задум, її бажання... — Вона аж марила бачити Шіліпа отаманом табору, щоб самій спрямувати валку шляхом усіх її поколінь.

Материн голос напучує сина, то ж... — Шіліп. Така її невмируща мрія, її давня турбота. А проте... проте, ох, як ненавиділа вона іноді Шіліпа свого! Не зумів, мамуло безтямий, скористати той, винятково слухний, час у Караклії, щоб повернути всі каруци, весь табір — куди твоя воля, куди тобі заманулося.

Відгоді вона твердо поклала собі: — тихенько, непомітно сама порозуміється з кожною каруцою, — і одного дня... — Геть великорозумних, що ганьбують табір, нециганським шляхом простують. Усіх геть! Під три чорти!.. Хто хоче, нехай залишаються — приймуть. Але, цигани! — тільки не Марину й не Ніруцу, о — ні! Нехай вони шукають собі інший табір: без баламутів і на голову легше й волі більше. — Волі більше!.. Нашої рідної, як ніч, для цигана багатой, — волі дідівської!..

Та поки не перейшли Дністер, вона замкнулася й, мов німа, скувала уста. — В Басарабії тепер... хоч із голоду здихай: всі шляхи циганам перетято — а шкода: от де розгор-

нулася б удача її на всю широчину! — через те навіть, Маринину спільницю з себе удавала. І радила всім:

— Тримайтеся гурту. — Дбала: — Щоб більше потім... а може й цілий табір за Шіліпом піде? Так і скорила Марині прихильників своїх. Все бо це здавалося для неї доконечним і виключало всяке бажання протидіяти... Але як перейшли Дністер: перше — дурний Шіліп роздобрухався, чорт його бери, — дітей її до себе на каруцу взяв. — Навіщо? Хай би до іншого. А головне — от не ведеться: — Ілій!..

О, вона не забула цього зрадника ненависного! Це ж він, разом із Дундою, закликав циганів у Ізмаїлі:

— Товариші, на землю! На новий шлях!..

Не могла затримати шаленої гонитви очей. — „Товариші!..“ Бач, плутяго, чим улестив. А влестив, бо прокляті лобури таки піддалися, осіли на землю. Ну й Ілій вже — чи хотіла, чи ні, а довелось... приєдналася, щоб тебе, Ілію, за це чума хоч приєднала до того Дунди в землі!

Тоді й стару подругу свою на землю за собою потягнула:

— В тебе, Сусуліко, немає чоловіка, немає і в мене; лише син, — і сила не наша — ходім уже.

... Сусуліка бо стара, — жевріло на думці, — мабуть помре скоро, — а в неї ж коненяточки!.. Каруца нова, і в каруці не дрантя“.

... Та невдовзі — прийшли й одразу ж і зігнали циганів із землі румуни — знову тинялися по шляхах. І коли зустріла Дунду, радо приєдналася до гурту. Але табір... Ох, сіромаха вона, то вже був не циганський табір, що його скарби в стайні чужій!..

Обмірковувала, жорстоко розчарована: — покине вона, мабуть, цей табір. Покине, щойно інший зустріне. — І в таборі...

Зростало нарікання. Прихильники потай горнулися до неї. Навіть уже спокусилася на думку — свою каруцу попереду бачити! І раптом — Ілій. Цей ненависний баламут. А, краще вже, Ілію, згинув би ти був, аніж маєш табір баламутити!.. Ось уважно послухає вона: що ж тепер він казатиме?.. Що радитиме?.. Де його табір?..

Відгорнула на плечі чорний комір кожуха. Пильно дивилася в багаття й з величезною напругою ловила слова.

Ілій неголосно вів розмову. В голові йому, ще під час Марининою розповіді, назріла смілива думка: — й цей табір посадити на землю. Тільки бажання збудити. Свідоме бажання — сила, з якою й згоди можна домогтися. І чи не так само з першим табором було?.. Тоді, в Харкові, за допомогою комісії нацмен, дістав пільги на переїзд; райвиконком дав реманент, позику, — і табір, уже незабаром, стане до боротьби за яровий. В крайньому разі, хоч ув одну комуно об'єднати...

Ілій різко підсумував Маринині спогади. Ніби згріб у руках, стиснув і показав їм те жахливо минуле, коли...

— Щоб жити, — казав він, — чимало циганів змушені були красти й шахраювати.

.... Рідних дітей своїх мусіли вони в злодії виводити. Хіба не так? Не в таборі хіба дитину муштрують на комедіанта й шахрая і мало не калічать з люті й розпачу, коли вона не подає надії гідно стати батькам на зміну? Не батьки посилають дітей своїх на базари й ярмарки, звідки їх, немов собак, проганяють, закидають камінням, б'ють ногами, смугують батогами?.. І за якою валкою не ходять злидні й лихо? Кому незнані думи в таборі: „Чи не впіймають його?.. чи не заб'ють?.. чи не востанне бачить він дітей своїх, батьків, дружину?..“ І сполох: куди тікати завтра, позавтра, — завжди? Тікати, щоб не здибали тебе. Вічні мандри. Вічні, бо мати працю й хліб... Та хто не знає, що цигани, як звірі, гнані? Тим то й полюбили вони темну ніч, дарма, що нерідко вона ціною життя їхнього відчиняє перед ним двері до сього чужого...

Але даймо на одверту — чий то шлях?.. Шлях голодного, зацькованого, в лісову глушину загнаного звіря, що потайки, лиш уночі йде по здобич...

Голос Ілієві хрипкий, сурорий. І звелися очі, вимогливо глянули на всіх:

— Але в Країні Рад. у країні, де трудящі всіх націй в братерській спільці боряться за розвиток і піднесення своєї колективної трудової могутності, — в напруженій тиші — як лунко в ній дрони гудуть! — мовив, — циган має цілковито у змозгу вийти на шлях здобуття всіх прав людини, — вільної людини!...

Ілій запалився. Принишкли круг багаття. Голос, мов полум'ям зогрітий, дужчав: — Ось шлях його. Нехай слухають...

.... Разом із братом пішов на заклик ініціативної групи демобілізованих басарабців до комуні колишніх незаможників і червоних партизанів України... — І в напруженій тиші, крок по кроку, дужою рукою відсовував, зривав запону п'єтми на шляху; все далі вів, у нові місця: небачені, незнані...

— І от — жнива в комуні. — В загальних рисах, мов на слова скупий, оповідав.

.... А ще на весні до Харкова на свято травня партизани їздили. І там і зустрів він табір земляків. Одвідував їх, переконував, доводив — і що ж, нехай непевні перші кроки, але вони нікого не злякали на шляху новому. Так постала циганська комунa, що в ній тепер він головує...

Отак і їм треба зробити. Хай добираються до Харкова, відвідують комуну, самі побачите...

— А чи багато ж вас... у таборі... у тому?

Унугуляна з сичанням кинула питання.

— Не в таборі, кажу — в комуні.

— Ну, там уже де... а чи багато?
— Десятків вісім набереться.
— ... і коней скільки?
— Коней — двадцять та молодняка дев'ять штук. Але у вас, — і передихнув — бачу, більше певно?
— Ні і в нас... — Дідусь Ніруца, мов запнувся... — за сотню дорослих без малечі. І коней — десятків зо три, — бо й пароконні ж є каруци...

— Дядько Ілій, а Верженіка?... — Сиргій швидко підкинув оберемок хмизу й заслонився димом, проте думку свою закінчив, — ... мабуть, уже велика?

Здивовано оглянув юнака спід брів:

— Ти не забув її? — І мов лукаво мружився:

— Пам'ятаєш, як билися в дитинстві? Як з гори в Ізмаїлі мало в Дунай ти не зіпхнув її?

Мружився й ніби вибачав:

— Майже ровесники. Ти трохи старший.

Сиргій палав, як багаття. — Так, він пам'ятає. Пам'ятає і матір Верженічину, що вмерла, застудившись, і він плакав, наче то його мати... очі вдень заплющила. Пам'ятає і високі спадисті вали Ізмаїлівської фортеці; пам'ятає і табір унизу...

— А розхристана, замурзана дівтора до смеркання гасає в город — із сильцями на диких голубів.

На верховині, що з неї необережна малеча не раз обривалася просто в Дунай, кучерявка Верженіка знайшла гніздо орляче.

Побачив знахідку:

— Дай! Віддай мені!

Згорнула подік;

— Тікай! Не дам!

— Нє даси? — І вдарив кулаком у груди.

Посунулася, але вхопила його чупринку й на всю горлянку заволодала.

Жах зробив пальчики залізними. — І такий же ж вестерпний біль! Уже просився: — Хай пустить, дуренька, бо він же тільки пожартував.

Внизу — знявся голос батьків.

... мовчки, зіпхавши зуби від болю, що було сили знову вдарив кулаком... ногами, — зіпхав у Дунай.

... слабшали пальці. Сунулася вниз. Тільки грудьми й животом ще держала на горі... і хтось ляпнув його долонею по заду. Дядько Ілій обох їх немилосердно потягнув за вуха...

Сиргій за димом намагався заховатися від цікавих очей: думав, що дядько Ілій ось-ось і про це розповідь. Та всі дивилися на оповідача. За багаттям питали:

— В Харкові? А де це?

— І комісія?

Так комісія. Комісія нацмен, — відповідав Ілій, — що має за своє завдання й про таких, як і вони, піклуватися. І може в комуна й спрямує вона табір. А заким табір їхатиме, він повернеться до комуни, порадиться з усіма й тоді вже й сам приїде. Крім того, в райвиконкомі мають розглядати їхню справу: комуна посідає лише половину колишнього поміщиць-

кого маєтку, а в другій—артіль селян, яка клопочеться за ввесь маєток і землі, що навколо, бо ніби тісно їм. Комуна теж не хоче переїздити на інше місце: ще торік у маєтку була „Державна стайня“ й приміщення для коней там дуже добрі. Проте... як ухвалить райвиконком. На засіданні він і про їхній табір скаже. Але що зараз важливе?.. Чи зможуть вони до Харкова дістатися? Як коні, каруци?.. В силі табір їхати, негаючись?

Дідусь Ніруца глянув на Марину. Радився, немов із нею:
— Чи в силі... Каруци, що без коней, продано селянам уже по цей бік. Як за Перканами стояли, ходили на базар до Тирасполя: коси, казанки носили...

— Їхати можна!—твердо сказала Марина.—Вже ж для того й ішли сюди. Але як у Харкові?.. До кого там?..

Марина замовкла. В очах їй ніби ще непевність, нерішучість відбивалася, була бо цілковита незнаність усього того, про що Ілій говорив.—Але це ж Ілій! Ілій Минзу, коваль табору; такий же циган, як і вона, як і дідусь Ніруца, Сиргій... як і всі вони.

...Віки перекидалися. Трошилися сумніви, непевність, боязність. І велика, глибока тиша влетіла до табору, дружно, нерухомо, мов відчутна, залягла між каруцями олівець і білий блокнот нараз усі побачили йому в руках.

Ілій ладнався писати.

Ніби то був якийсь надприродний, їм недосяжний, талант людини...

Ніхто, ніде, й ніколи — ніколи не бачили вони, щоб циган ... — Циган щоб писав?! Та він же циган!...

Але Минзу, коваль Минзу — сидів серед них, як незрушений, необорний доказ, що в Країні Рад...

Передні затаїли дихання. Легко й швидко бігав олівець...

Сиргій хотів був підкинути новий оберемок хмизу, та так і за тих на колінах, пригорнувши його до грудей.

— Можливо, товариші, — казав Ілій, — казав і писав — що ви раніше приїдете, то от вам записка. В Харкові покажете її міліціонерові... — Одірвав невеличкий аркуш... — а міліціонер роз'яснить, куди йти, де той будинок.

... У комісії вони дізнаються й про нього, бо ще сьогодні він надішле листа туди“.

Записку Марині передав:

— Візьми!

Обережно взяли пальцями за краєчок, — і мимохіть спостерегла: — Зизом поглядав на Ілія — Шіліп. І одвів свій косий погляд. Тісніше загорнувся в рудувату свиту.

— А я, товариші, мушу залишити вас, щоб закінчити свої справи і вчасно бути в Харкові. Вам теж моя порада: не гайтеся.

— Та чого б ми?...

— Коли вже таке діло...

— А ти, Ілію, теж поспішай. Щоб з тобою ми!...

— Конче, конче, товариші.

Підводилися. Ілій прощався. І позаду: хмуρο похилив голову Шіліп. Унгуляна рвучко наставила свій широкий чорний комір, штовхнула подругу ліктем і швидко попростувала до каруци: висока, люта, худа.

Горблячись над ціпком, — слідом за нею хоровито затрусила головою одинока Сусуліка.

III

... І по тижневій постійній — а скрізь заметисті, шумливі під колесами, як давні дуби на Дністрі; пухкі й іскристі, в позолоті південного сонця, шляхи — табір вирушив з Тирасполя в довгу й останню мандрівку.

— До Харкова!... — і здається Марині, що в цій негаласливій валці всі сповнені нових надій; цигани радіють, гуртом допомагають, коли чиянебудь каруца потрапить у глибокий замет або рів.

— Власне, — і така вже думка її — ще після розгрому раддепу, коли Дунда знову став за отамана, в таборі, наче б то зникло все, окрім:

Як жити? На який шлях рушати? — І навколо цих вирішальних, болючих питань геть усе забувалося.

— Ну, та тепер... — Але з яким запалом ще в Ізмаїлі Дунда казав: „Отой, старий, що на ньому очайдушний крадій і спритна шахрайка користаються з усіх привілеїв у таборі, а більшість.. голодні, вони просто вмирають десь у степу; відсталі від каруц, нікому непогрібні, як тягар у таборі, зайві, — той шлях мусять зруйнувати, зруйнують самі цигани!... „І Ілій в Тирасполі: На шлях піднесення колективної трудової могутності трудящих усіх націй!“

Та на що вже Шіліп, а й той поміч дав. Лише насуплений все якийсь і, мов відлюдник, мовчазний. Такий Шіліп був: і в Ізмаїлі, коли організовувався табір, і в Каркалії, — такий він і тут. Та цього ніяк не може сказати вона про матір його. Баба Унгуляна вже люто бурчить, гримає на дітей. І все тому, що на її каруці ідуть. Іонек, навіть, тікав з каруци. Марта вперлася серед шляху й гірко плакала:

— Я не хочу на каруцу: баба там. Я пішки, мамочко... Я з тобою краще йтиму...

— Але, Марто, сніг глибокий, як же ти? На руках? А Іонек?...

Насилу вмовила заплакану, хоч і знала, що таки немає дітям життя. — Як відьма!... Засунулась у куток каруци й лякає їх своїми вовчими очима — вже ховаються одне за одного.

Але щодалі, то нестерпніше. Якось до каруци підійшла, щоб на дітей глянути, а за каруцюю...

— Чого лигаєшся з нею? — з присвистом шипить до сина Унгуляна. — Потураєш? Вона всіх у руки взяла. На біса вилгодків її возиш?...

І Шіліп хмурнішає. Що на серці в нього? Чи поділяє він її думки? Чи змовчує, як матері, поступляючись? Ніруца вперто твердить:

— Переходила б уже ти краще до мене.

— Дідусю, у вас же одна конячка, та й та підупала. А в Шіліпа — парокінна, і хоч біла вже стара, так обое в тілі! — Проте...

На станції Роздільній зробили постійнку. Всі пішли до базару: він недалеко від станції.

Може до півдня там базарювали. А як поверталися до табору, Шіліпова каруца вже непокрита стояла. — Брезент зняли! — тривожно майнули їй думки.

Підійняла Іонєка й Марту, щоб підсадити...

— Лелі, підожди! — Шіліп хапливо зупинив її. — Він на базарі на харч обміняв брезент. І не знає, де тепер діти їхати-муть: вітер навіжений, а одяг у них — зовсім блаженський. Так що... до інших, мабуть, уже нехай просяться.

Унгуляна злим порухом — ніби вуха затуляла, щоб і прохання її не чути — наставила комір.

Заздалегідь згорнені речі передав через задок. І поїхав: — Він швидко наздожене. Тут у справах йому треба. — Відказав, уже до базару завертаючи.

Отже... отже довелося, змушена була — але й поскуда ж ця Унгуляна! — перенести дітей до Ніруци. А сама лише іноді, вже по настирливому запрошенні, сідала „згори“, хоч і досить добре натрудила собі ноги.

І шкодувала, що на Роздільній не використали намічену дводенну постійнку: вже так, по обід, може, до табору посував гурт селян.

... Вороже оглянули коні, в кінці табору про віщось перегукнулися з чоловіками й попростували до базару, без угаву проміж себе гуторячи, чи сперечаючись.

Чула потім, — розмовляли чоловіки:

— Чого це вони?

— А хто його знає... Дізнавалися: чи може й де-інде є наші, чи лише ті, що тут.

— Ну?

— Ну, то й пішли: Ніруца сказав, що всі наші тут.

— Гм?... І чого б вони?...

Невеличка пауза:

— А я знаю! Прийшли й пійшли. Нічого ж не казали.

І знову приходили селяни. Приходили раз, удруге... Підо-

зріло питали—чи не дурить їх старий? Може таки ще дене-
будь є цигани? Загрожували до міліції вдатися...

Знялися з постійки. — Щоб не наражатися. Певно, якась
халепа з іншим табором.

... Рушали до Одеси.

І ось тоді вже: і відвідини на станції селян, і випадок з
брезентом...

Марина навіть зупинилася, уважно придивляючись: — Ні,
не помилилася вона: над каруцою одинаки Сусліки — Шіліпів
брезент.

— Його брезент! — Тільки, щоб не впізнали, на швидку руч
густо полатаний на нових, неподертих місцях. Латки злітають
зірвані вітром...

Пішла до каруци. — Не обурення вилити. Навіщо? Спитати
хотіла. Що ж вона скаже?... — І зупинилася на сніговому на-
сипу: Шіліпова каруца наздогнала. В запрягу, замість старої,
білої конячки — баский гнідан.

Вихром узялися думки. Смикнулися. Насуплена, готова до
рішучого кроку, стояла позад табору, щоб зачекати на нього
й тут же. — Поганець! Так ось чого приходили на станцію се-
ляни!... Без табору, без свідків, віч-на-віч поговорять — наоди-
нці. Нехай і баба Унгуляна чує. Таких, як він!... Табір не по-
требує таких поганців! Краще й не наздоганяв би..

Але каруца, мов навіткача, промчала низом.

Знервовано дивилася: — Чи він уникнув зустрічі, чи спустив-
ся, щоб до середини, на своє місце у валці стати?

Але не було вже сумніву: — Ось у яких „справах“ їздив
Шіліп. Ось чому від табору відстав. Крутив по всіх шляхах,
щоб сліди свої залутати. І від табору відстав, погоні боячись.

Побіч шляху висилися за ровами снігові насипи й каруци
зупинилися: шляху шукали.

Марина спалахнула. — Шіліп байдужісінько, ніби: тепер
уже — зась! — схилився на полудрабок — шаль ізсунувся йому
з голови — й розмовляє з Ніруцею.

Дідусь пустив люшню. До насипу попростував...

І хоч бачила, що під ногами рів, і валка пішла ліворуч, —
міцно вхопилася за ту ж люшню.

Глибоко грузли ноги в снігу. Відсапувалися, повільно
ступаючи, коні.

Звела голову. Обернула очі. Впрост утопила запитливий
погляд:

— Де взяв? — І не випускала його з гнівних очей. Злостя-
чись і нервуючись, швидко переставляла ноги. І вже в рові
йшла.

На саму лише коротку мить зустрілися поглядами. Шіліп
одсунувся з полудрабка... — Скільки ненависті й непримире-
ної ворожнечі побачила вона в тих косих очах, що зав-
жди тікали від неї похолово!

Дивився на коні:

— Обміняв!... Не бачиш, що білої немає?

Каруца виповзла на насип, нахилилася, штовхнула коні передком, і вони скоком рвонули. Колеса зігзагувато розгорнули сніг.

Важко впали брови: — На мить лише зловила вона його розкосий погляд... Він швидкий був, але, як полум'ям, узявся люттю й бажанням... ударити її. — Майже фізично відчула: — Шіліп аж тремтів, стримуючи себе.

— Марино, виходь за насип!

Тупнула ногами, щоб сніг ізбити.

— Бачила?... Каже обміняв. — Дідусь Ніруца зупинився:

— Тільки так я вже думаю собі, що не обміняв, а вкрав. Конячку стару, каже, віддав, і кожух материн прикинув. А відстав, бо в село, наче б то, з дядьками їздив. На коня дивився. Не знати — непевно якось промовив дідусь: — А як ти?... Що тобі він сказав?

Оббила сніг і подивилася на каруцу: — Унгуляна в такій же рудуватій свиті, як і Шіліп. — Але замислилася: — Що побачила вона в його швидкому погляді?... А може здалося їй? Може сама тільки підозра?... — І щоб дати спокій думкам, щоб розібратися в них, стисло відмовила, завертаючи за насип:

— Та, мабуть, обміняв: що немає ж білої. І баба Унгуляна... в свиті вже.

І пожаліла: — наче не те ж їй на думці було.

— Е—ні, Марино! Щось мені цей Шіліп... — позаду себе ще почувала. Але прагнула дати лад думкам і вже не озивалася.

Дідусь Ніруца теж вийшов за насип, на свіжо-утоптану передніми стежку в снігу.

IV

Теплі дні вже геть забруднили поля. Лише де-не-де, мов крижини в морі, сніжні плями на чорно-багnistій поверхні.

Запах весняної землі виповнює собою каруци, простір, — ніжить повітря.

Юна, — незрівняна в красі своїй, прокинулася, звелася, — рушила весна. З невідомих країв, зза обріїв усміхнених ішла вона бурхливо й, співуча, плідна, — хвилювала, збуджувала степ.

Журавлі птиць — у височині голубій — зобачивши табір, плавко ламають ключі, поволі кружляють. Під сонцем — привілля. На південь, у вирій, їх путь.

І чи не тому, що линула весна назустріч (дари їй — ситі подихи — теплі), чи не тому, що?..

— І шлях позаду — й мандри! — Бадьорим поглядом обвів Ніруца валку: — Сотні запалених очей напружено втуплені — туди, вперед. Про постійнку довгу — не чути голосів. А були ж і села на шляху... й міста. Босоногі діти — хоч як грози батьки! — на каруцах — лише вночі: галасливі, в'ються, підстрибують, женуться по полю... І коням легше. Ночівлі — ото й постійнки.

Встає весняна далечинь...

Ще тільки ледь сіріє шлях, — ледь вії обрив тремтять:

— Гей, гей руша-а-ймо!

— Там і постійнка й спочинок коням.

— І Ілій, може. Ажей — „і сам приїду“ — обіцяв.

Весна летіла. Оновлювала світ.

Уривками розмови:

— Аби востанне. Важко, а ще б сто день не зупинявся!

— Аби ж востанне!

І з гуртів:

— Лелі!... То як же?

— Далеко, мабуть, га?

Рухливим парканом виходили наперед, оточували „Лелі“ й слухали.

І день крізь день. — „Ночівлі — ото й постійнки“.

А знала. — Віра гуртує всіх, — і шлях минулий. Злиднів, мук, поневірянь, — шлях, що йому не знали й краю...

Коні затяглися й парували, як земля.

... Стомлену, заболочену валку: гордо, шумно зустрічав усміхом золотистого ранку буро-сіруватий і, немов би на пологих берегах кострубато розкинутий, Харків.

... Задирливо перекликалися гудки — й далеко в синяву шугали. В повітрі, мов по гарматній стрілянині на ворожу ескадриллю, висівся шматками сизуватий дим.

Полохливо дзвеніли трамваї. Вривчасто харчали на широких поворотах автобуси й меткі авта. В хаосі деренчання котилися вози й, з глухою кулеметною тріскотнявою, — наче на біговиську, вихоплювалися звідкись мотоцикли.

З провулків, бічних вулиць і майданів густими колонами плавом пливли й десь ізникали гомінливі пішоходи. Знову пливли... Перед будинками, серед вулиць і на трамваях: майорять, випинаються, трипочуть червоні прапорці. Часом линуць у повітрі сюрчки короткі; пронизувато стогнуть сирени.

І міняється, — а здалека, наче краб — гігант висить, багатобокий — міняється над перехрестям вулиць: і зелені, й червоні, і білі ліхтарики.

Мільйонер здійняв руку. Захаращена потоками руху вулиця ніби завмерла в раптовому здивованні. — Табір ключем перескавав стиснений натовп перехожих.

Вийшли за місто, на широкий майдан, що як вугільні зложища на метр узявся вгору — й рівний, чорний, розгорнувся в степ, до лісу. Лише ген за стінами самотньої, баштоподібної кам'яниці, люд комашиться; вози повзуть, вантажені: колодами довгими, піском, цеглою білою.

І збоку шосе — селяни глину грабаркуватими лопатами копають.

Здушено лунають голоси. Чутно невтомні вдари сокир. Під майданом на шосе мчає трамваї й з гуркотом зникають униз, за ровом.

Хтось сказав, що на майдані завжди стояли табором цигани. Але забуті, затоптані руїницькими кроками негоди, кобиці^{*} наочно стверджували, що рука мандрівника вже давно не поралася тут.

В будці, перед трамвайною зупинкою, брали воду „за півкопійки відро“ й якась цікава городянка, поступившись чергою, спитала: — Звідки це вони?

— З Басарабії, — відповіли їй.

— Он аж звідки! — ніби розчаровано, чи здивовано сказала городянка. Та й по тому.

Іздили міліціонери верхи. З піснями й музиками маршували кудись червоноармійці. Раптом з кінця вулиці — туди, за кам'яницю, — з брязкотом прогули грузовики.

Люди шосею пнулися вгору. І ніхто не прискіпувався, — Поспішали?... Чи байдуже їм?

Стриножили коні; поновили старі кобиці, — жінки пообмазували їх глиною, приладнали казанки — і на високому майдані закурив табір. Щось на кшталт затірки варили з решток їжі.

Але коні!... Їх майже нічим уже було годувати. Лише кістки під шкірою — хоч і не дивись. Украй знесилені. І з грошей вибилися геть. Виторг за каруци та казанки ще до Харкова в дорозі вичерпано.

Невеселі, тихі на майдані голоси. Нестатки по всіх щілинах вишпорять. І другого ж таки дня... — Вже ж немає чого гаятися! Що в комісії скажуть?... Що порають? Чи не прийхав Ілій, може?

— Та щоб не всі хоч зразу говорили, — запропонував дідусь Ніруца.

І задумалися: — Тоді чого їх цілий кагал їде? Звісно, не всі зразу говоритимуть, а нікати по вулицях без діла...

Марині — треба піти. Хай і дідусь Ніруца: він, як старший в таборі...

І в Тирасполі ж з Ілієм радився.

Це так. А решті?... Справді, чого всім?

* Закапелок у землі.

І не називали більше імен. — Буде й двох. Та й кого ще? Ну, кого?

... Шіліп похмуро мовчав. — і похнюплений, стурбований стояв у центрі кола. Баба Унгуляна дуже рано прокинулася й нецеремонними поштовхами змусила й його підвестися. Ніхто не міг почути її голосу: над вухом шепотіла: — Диви, щоб і ти пішов. Дізнаєшся — що й як. Може їхати куди, на комуну подивитися, так нехай вони, ти лишайся — розумієш? А я, тимчасом, гайну з Сусулікою до базару. Розпитувала — кажуть: десь на Основі*) — чи що? — стоїть якийсь табір.

... Шіліп неспокійно озирнувся:

— Хвилинку, цигани! Хвилинку... щоб сміх, бува, не вийшов! — Це вигукнув і поважно, з виразом глибокої заклопотаності звів голову. — Його дивує: чому від такого великого табору й обрано тільки двох?.. Це ж замало! І, наприклад... що йому ось робити? Просили з деяких каруц, щоб і він пішов. І що ж тут... коли одним більше?.. Коли, сказати б, і він піде, щоб і від себе в комісії подати голос?.. Бо, зрештою, хіба не може Марина забути там щонебудь, — просто мимоволі? Звичайно, може. А справа ця надто важлива, не те, що...

— Ну нехай і Шіліп!

— Може й він там додасть яке слово.

— Та нехай, чого ж!.. Іди, Шіліпе, йди!..

На кінець майдану проводили обраних:

— Аби швидше.

— Що комісія скаже...

— Та вже про все щоб хоч дізналися. І чи немає звісток від Ілія: адже час.

Марина видобула з кишені кіптаря записку, загорнула її в кінці вовняної хустки й так і стиснула в руці.

Зійшли вниз. Обминули вози, що на них вантажили селяни глину...

— Ану, зачекайте трошки!

Постерегли: — Гукнув обглиняний чоловік у чорному кепі. З ним — юнак: теж у кепі, тільки козирок йому здійнятий моторно й чуприна кучерями на чолі. — Це, мабуть, не до них! Але обглиняний, як копач, чоловік почалапав через калюжі.

— Доброго здоров'я, громадяни! — немов би суворо привітався він, торкнувшись пальцями кепі. І не зважав, що не озвалися, збентежені.

— Це ваші коні на майдані? — спитав.

— Наші, — непевно відказав Ніруца.

— А вози у вас справні?

„Не так, щоб зовсім... як які. А що хіба? Навіщо йому?“

„А от хотів дізнатися, чи не бажають вони часом працю-

* Околиця Харкова.

вати... глину возити. Он до того місця.— І за кам'яницю рукою скинув:— На фураж зароблять. Тих, що працюватимуть, зарахують на харч...

Таки цілком ошелешені:— Може пустує собі чоловік?..

— Ось і вони з своїми кінями працюють.

На глину за рукою повели очима:— Селяни вантажать глину; коні жують у шальках...

Вихопився Шіліп:

— А як?.. скільки той?.. як це?..— й зам'явся. Ніяково замовк.

— Платня непогана... й од воза: хто більше перевезе, більше й дістане.

Шіліп поглядав на Ніруцу, дідусь на Марину...

Від глини голос:

— Товаришу бригадире, їхати?

... Кивком відмовив юнакові й вийшов на шосе:— Чого ж вони мовчать? Ці вози їм треба перекинути пісок возити, а вони—глину. І тут же близько... Повозять до вечора й побачать—зисковно, то й завтра возитимуть: будівництву транспорт потрібний. А захочуть—то й підряд візьмуть: тут роботи місяців на два, коли не більше.

— Бачите, коні в нас... Годувати нічим. Їхні жують, а наші?..

— І нагору тут,—скупно доповнив Ніруцу Шіліп.— І глина... Вона ж тепер мокра, липка.

„Та нехай вони лиш згоджуються,—посміхнувся бригадир,—і до праці стають, а вже коні не будуть голодні. Видадуть їм авансом скількись там полови, сіна... Лопати селяни їм залишать“.

До глини посходилися з майдану чоловіки й жінки.

... Розмовляли з селянами; юнака про щось питали; заглядали до шальок—що коні їдять?—і перегукуючись,—на годажі!—цілим натовпом рушили до бригадира. Забили шосе.

— Чому не стати до праці?

— Та може ж Ілій приїде?

— Ну й що?.. Хоч один день попрацюють. Коней треба чимось годувати?

— І діти он!..

— А самі хіба ситі? Де Лелі? Нехай дає згоду. Ніруцо,—чуєш?—кажи, що стаємо.

— Згодні!.. Лелі, згодні!..

Цілим натовпом і умову прийняли:—Сьогодні попрацюють, а завтра видко буде. Де малосилі коні—по пів каруци вантажитимуть, а вже де кращі—по повній.

Потому бригадир покликав юнака (і той через калюжі почалапав), а до всіх сказав:—Левко, себто юнак оцей, догляне тут... за старшого їм буде.

Селяни повстромляли лопати, знялися на гору порожняком, і табір хутко ладнався валкою до глини.

Та не всі з майдану вирушили разом. Шіліп навіть і не запрягав:— Матері адже немає? І до комісії треба. Хто ж з його каруцою поїде? Коні в нього найкращі, більше перевезуть. А коли хтонебудь... собі? Як дізнаєшся?

І даремно радили чоловіки:

— Сиргій і поїде з твоєю.

— А Шасіка з своєю.

„Сам щоб?.. Ні“,— затявся Шіліп,— „сам він не може й не буде вирішувати. Заждати треба: ось матір як надійде“...

— А хіба це має значення?— сказав Левко (й розрадив Шіліпа).— Однаково ж я лічитиму, скільки разів який віз набере.

...Чи не вдесьте попрохав Левка: „Щоб пильно наглядав за його кіньми,— скільки каруц перевезуть?— бо своїх— нікого, чужі всі“— й гукнув Марині, що ось іде він уже зараз. Проте,— Сиргій застріг— ще до коней підійшов:— Чи добре взято посторонки? А хомут як засупонено?.. Послабить була йому навмисне. І хай не кладе багато. А так... натрусом, то вона й повнява буде на позір, і коням не важко.

Сиргій попустив віжки.

Вигнута в полудрабках, як непомірно великі ночви,— Шіліпова каруца тихо, звільна обминала ковзким скилом майдану глибокі калюжі— вниз, до глини. Шіліп уже до будки переходив,— і тоді...

Немов осатаніла, вилетіла зза рогу Унгуляна. Вчепившись за гнуздечки, вона хапком зупинила коні. Крутнула їх на калюжу.

...Посковзнулася. Гепнула в багнюку. Заляпана, рвучко звелася.

Повертаючись з базару, вона ще від шосе побачила:— Шіліп пішов кудись, а на її каруці син заклятого ворога її— Сиргій!

— От ганчірка! Тільки вона на базар, а його вже обмахорили тут,— ну, що ти скажеш!— Мокра, заляпана, міцно вчепилася за гнуздечки.

— Ти куди коні женеш?— як навіжена закричала вона.— Геть мені, проклятий, з каруци, бо я тобі очі видряпаю. Ти чого сів? Хто тобі дав коні?.. Ану вернись, Шіліпе! Шіліпе!

Сиргій плігнув на землю й ображено закліпав очима.

Унгуляна злісно вирвала йому пужално з рук.

Підбіг Шіліп. Від шосе шкутильгала одинака Сусуліка з бесагою на плечі й за нею—широко, хвалькувато ступала, завітчана срібними монетами на високих грудях, опасиста циганка.

Внизу покинули вантажити глину. Жінки оточили каруцу.

Унгуляна відіпхнула Шіліпа плечем, шарпнула Сусулічину бесагу й повернулася, заверещала до жінок:— Ось бачать!..

Бачать вони!.. Нехай ближче підходять, усі нехай дивляться! Не повилазило? Сама наворожила. Сама! Ось! — нервово вигукнула вона й вивертала в бесазі кістки й хліба шматки. — І просто мимохідь наворожила. А вони чого не йдуть?.. Та на базарі й чоловіки знайдуть, що робити. Чи може чекають вони, що колись і десь дармове їм упаде? А тепер що ж робити? З голоду розпухати? Навіщо язиком тільки плескати?.. Голови морочите голодним? Чи — ба, які розумні: своїх коней чортма, так полізли на її каруцу!.. — І знітилася, перервана..

Похмуро дивилися чоловіки:

— Кричить, мов причинна!

— Ну й забирайся з своїми кіньми: час тільки витрачаємо! І дідусь Ніруца з Мариною швидко наближаються.

... але в'дливо гукнула синові:

— Веди коней назад, не стій хоч, бовдуре! — І сама скочила на каруцу й завершила на майдан.

Позаду каруци, обік опасистої циганки, горбилася над ціпком одинака Сусуліка й за ними — Шіліп дурнувато збивав бульбашки в калюжах батогом.

Але під'южені голодні жінки вже зціпилися з своїми чоловіками. Найменше тертя й вогонь спалахнув на сухому: — Чоловіки глину возитимуть, а їм що робити? Чого й справді не піти до базару?..

Мало умову не зірвала колотнеча. Зляканий Левко був зсунув козирок на очі, щоб по бригадира бігти:

— Це хіба робота! Ще поріжуться... й тобі тут ні за що, ні про що...

Вже мусів дідусь Ніруца сказати, що це тільки одна така — навіжена! — в таборі.

І всі-нишком стежили: чи лишиться старший?.. Чи не піде до бригадира?..

Не пішов!

Левко відсунув козирок з очей. Випорснула на чоло поплутана чуприна...

Але час минав. Сонце вже несамовито шпарило натовп з небосхилу і, порадившись, делегати відклали подорож назавтра: — Пізно! А ще ж поки допитаються вони, поки розшукають...

Зрадуваний Шіліп безмовно пристав на таку ухвалу й виїхав і собі возити глину. Однак Левко зупинив його каруцу.

— Ге-ей, куди? Куди? — обурено загукав він. — Щоб знов тут бешкет учинили? Роботу щоб зірвали?..

— Ану назад! Гайда назад, — ну!

Левко рішуче схопив правицею гнuzдечку й став перед дишлом сердитий, розгніваний, — ладний сам завернути коні, а не пустити їх до глини. Та Шіліп... — Краще він голову собі розмізчить об колесо, язика собі вирве, а нічого такого

— вже не буде. Не буде — ні! То мати. Стара, не знала, що з глини тільки прибуток їм. Тепер розтовмачили їй, і мати згодилась. Згодилась мати. І він же сам при своїх конях. Це ж он як добре! Рідний чоловік, буде йому щастя, нехай простить. Нехай простить йому!.. — А обличчя так же ж болісно скривив, наче от-от з очей сльози побіжать.

І Левко пустив гнужечку. Звільнив до глини шлях. Він уже ніби на самого себе гнівався й, щоб урвати Шіліпове принижене скигління, сквапно, ба, здавалося, дещо розгублено навіть, відійшов від коней. А вже поруч каруци, — не обертаючись, гукнув йому через плече:

— Ну гаразд — проїжджай!.. Побачимо, як далі буде.

Шіліп оперішив гнідана батогом і схилом риссю завернув до валки.

V

... Ніби обрії хмурні хитнуло. Грім лишив по собі відгомін голосистої канонади.

Розпеченими, довжелезними пружинами звивалися, шматкуючи хмари, бистрі блискавки.

Вдарила злива.

А за якусь уже годину: сонце розірвало чорні масиви хмар і змилена вода шуміла згори через високий майдан — на шосе, до будки й, мов у повінь, заливала лошовину.

На гору возити глину було вже надто важко, проте в таборі жадна каруца не лишилася: вчора ввечері приходив бригадир; цікавим охоче розповів, що то за будівля має бути на майдані, — „Держпром“ зватиметься, — казав, — та для чого її будують; немов між іншим — і бабі Угуляні й Шіліпові, а потім і Ніруці — зауважив, що налякали вони дуже свого старшого... але за роботу похвалив. — Сумлінно працювали — це правда. І одноденну норму довозу глини табір значно перевищив, дарма, що коні їхні підупали.

Трохи з Левка пожартували. Дістали заробіток. — І за кілька день — а як приїде Минзу, то може й завтра — і відповідь уже дадуть: чи братимуть підряд на глину.

Подякували за ідальню: — Еге хороше!.. — Хто — там їв, а хто — у табір приносив казанком: це в кого діти є.

Наостанку, бригадир суворо попередив:

— Щоб колотнечі тільки не було. А котрий порушуватиме порядок, — перед усіма наказав він старшому, — того знімай, Левко, з роботи й назад його ми вже не приймемо.

...Злива вщухла. Левко ще тільки на шосе з'явився, але валка вже вишикувана стояла біля глини.

„З добрим ранком їх!“ — гукнув Левко. — „Розпочали вже?“

Хитрувато посміхалися: — З добрим ранком і його! Авжеж! Хіба не бачив він?

Марина і дідусь Ніруца жваво орудували лопатами край шерехи.

Шіліп аж упрів:— Час, щоб надолужити: до комісії ж йому сьогодні. А якби—ех, якби завтра! Або... так якось. День, щоб довше...

Дідусь Ніруца глянув угору(спід долони), зчистив об лопату постолі, передав її Сиргієві й одійшов від глини.

Марину заступила Шасіка. Унгуляна шепнула Шіліпові:

— Пам'ятай, що вчора казано. Добре прислухайся. Тут сама впораюсь.

Ніруца тугіше взяв мотузок на чорній сорочці:— Ну, щасті їм у добру годину!

...На трамвай не сідали. Городяни, що метушливо злазили й сідали на зупинках, видавалися їм за таких, що звідкись із далека приїхали й кудись не дуже й близько—їдуть.

Дідусь Ніруца прямував до стійкового міліціонера. Але, ще не бачили його знизу вулиці, мимохить поспішав:— Мо, вже нема його на розі? Важко буде їм самим розшукувати комісію в цій перії великих, тісно наставлених, будинків.

Та ось побачив:

— Ага, єсть!—і вже не поспішав.

Шіліп не відставав від Марини, наче вистерігався, що, випередивши його, вона й думки свої тоді, якісь приховані, снуватиме від нього потай. А що такі є в неї, він аж ніяк не сумнівався, скося постерігаючи її, задумано-мовчазну.

З ненастанним бринькотливим дзиччанням видзвонювали суцільні потоки трамваїв. Побіч міліціонера мчали автомобілі. Пахкали і гарчали мотори. Скреготали поршні.

Бігцем наблизилися...

Диригуючи на перехресті вулиць швидкими потоками руху, міліціонер не помічав прохачів. Тоді Марина висунула перед обличчям йому записку.

...Кумкнув автобус. За ним, мов шуліки, полетіли—повіті в порох і дим—чорні авта. Через вузький дерев'яний міст поволі рушали—меблями вантажені—вози...

Не розгортаючи записки, міліціонер заклопотано, митком глянув на рядочки зверху її й скоромовкою відповів.

— Підете до „Палацу Праці“, там ліворуч візьмете.—І що прохачі—всі троє—недомисленно дивилися на нього й не відходили, чітко і вже ніби роздратовано гукнув:

— Ідть: три квартали—просто, два квартали—ліворуч. Там питаєте будького з громадян...—І вмить здійняв руку.

З виттям пролетіло чорне авто.

Рушили напрямком, що вказав міліціонер.

Минули сірий кількадеверховий велетень...

Вулиця коліном вигнулась і зарічком пішла ліворуч. Туди ж і рейки чорні, тонкі,—й автомобілі завертали.

На горі: довгий, на жовтобіле фарбований, будинок перед садочком.

— Оце ж і є ВУЦВК. І комісія там же!—гукнули їм два школяри і потім довго стояли, наче вистежували, щоб переконатися—чи туди ж вони утраплять?

Марині сподобалися малюки. — Мовчки, ласкаво приголубила їх поглядом. — Обое трохи більшенькі за її Марту, а, дивні, і швидко прочитали й такі ж...

Хотілося нахилитися й поцілувати... — Того, що записку тримав. І червона краватка в нього тоненька під розтібною на шії курточкою.

... Оглянулася перед білими колонами будинку. — Все ще стоять біля відчинених дверей крамниці... Замахали їй руками. Наче помахом проказували: — Там, там!... Там і є!

Ледве чутно шурхнуло шинами авто. Хтось швидко вистрибнув. Тихенько грюкнули напівскляні дверцята. Авто гуркнуло, плавно відкотилося назад і затихло біля колон. Над фасадом звисають і довгими, широкими стрічками мотляються лінкувато — червоні прапори.

Попростували до дверей.

Якийсь чоловік, в зеленому френчі, з чемною рішучістю зупинив відвідувачів усередині: — До кого вони? — уважно, як і школяр на вулиці, прочитав усю записку й, не про віщо не питаючись, звелів трохи зачекати.

Двері раз-по-раз відчинялися. Виходили й заходили незнайомі чоловіки й жінки. І всі вони бралися цементованими, червоним килимом накритими сходами — кудись вище і заходили до кімнат. Тут же, збоку сходів, за вузьким столиком сиділа простоволоса білява жінка в білій кохтинці й чорній спідниці.

Жінка монотонно промовляла в чорненьку трубку, ствердливо хитала головою й щось занотовувала на папері. А великі, водяво-блакитні очі свої — пильно втопила у вікно.

Під столом — на тоненькій поперечці — видно ноги її в чорних ботиках.

З кімнати нечутно вийшов чоловік у зеленому френчі.

— Це перепустка, — сказав він, подаючи до рук Марини невеличкий клаптик паперу. — Ідіть швидше: секретар комісії на з'їзд поспішає.

А на сходах — невисока постать у навивачах і сірій сорочці під ременем — з'явилася тоді ж.

— Ви до мене?.. З табору?.. То ходіть, ходіть, товариші, бо в нас тепер...

Не договорила, чи не дочула, звняковілі поспіхом?

... І прозорий, великий будинок, і килим, що вони його старанно — забруднюють же! — обходили, простуючи за секретарем, і навіть високі, білі двері й неговірки, замислені

люди — все тут справляло на Ніруцу якесь дивне, незрозуміле, що немов би з гнітючим межувало, вражіння.

Дідусь хвилювався. Відчув раптову, плутану боротьбу думок. І ні одна з них не перемагала.

Рипнули двері. — Сонце, мов кров, на рудувато-червоних стінах. Зелене сукно... вода в карафці... папери... тека на столі. — „Як у Ілія!“ — стрибнула думка в дідуса.

— Заходьте й сідайте!.. Сідайте, сідайте, товариші!

Секретар узяв за спинку стілець. Присів перед шкіряною канапою.

— Я вже чув про вас. Чув, — ніби радіючи з того, що він чув, почав секретар. І Марина поволі, обережно подала йому записку від Ілія. І перепустку. Бо — навіщо дано їй цей клаптик? — і сама не знала: не второпала.

Дідусь Ніруца не зводив очей. — І як сидав, і як від Марини записку рвучкувато обома руками взяв... Наче не вперше оце бачив його Ніруца. — Звичайний, ба навіть і не показний із себе секретар в окулярах. І не літа, видно, обсніжили йому довге волосся: ще молодий.

Мовчки сиділи...

— О, так! Звичайно! — Секретар одвів очі від записки:

— А це ви, мабуть, і є товаришка Дунда? — І мов на приятеля свого — просто так і дружньо глянув на Марину.

Вчула — ось тобі!.. і чого це вона?.. — вогонь на обличчі й у скронях і, мовчазна, зніяковіла, лише головою на відповід швиденько хитнула.

Секретар згорнув записку. — Він уже дістав від товариша Минзу другого листа, і завтра, а може й сьогодні навіть, — Минзу буде тут. Просить на нього зачекати. Але де ж вони зупинились? Де табір їхній?..

Марина відказала, запинаючись. А вже за бригадирову пропозицію сама почала оповідати. І ніби заохочував її секретар. Мов давній знайомий, дивився він на неї й схвально, часто кивав головою.

— Навіть і до праці стали вчора... — оповідала.

Здивовано скинув брови. А не перебивав.

Встряв і Шіліп у розмову:

— Бо й коні без діла, чом не заробити?

І секретар ніби вже на нього перевів свій погляд, питаючи: — А коні в таборі як... чи добрі? Потім — людей скільки?.. Бо Минзу про це не писав. І бажано було б знати — чи всі вони брали участь у роботі раддепу в Ізмаїлі?..

— Ви зовсім не брали? — перепитав, немов би перевірити хотів — чи гаразд же Шіліпа він зрозумів.

Перепитав і Марину:

— А ви, значить, брали?

„Вона брала. Саме... на збори інколи ходила. А дідусь Ніруца — там і працював. І чоловік її“.

— Дунду ми всі обрали, — сказав дідусь. — Він і Минзу Ілій — були там, як депутати наші... члени комітету.

Тоді спитав Марину:

— А до комуни „Червона Басарабія“ їздив хтонебудь з табору?

— Ні, ще. Не їздили.

— Туди, де Минзу, — додав, щоб питання їй своє роз'яснити.

— Ні, ні, — ніхто не їздив.

Знов кивнув головою. — Значить, і не бачили комуни, — немов роздумливо завважив. — А товариш Минзу, — повів за тим, — і на Марину все дивився — вже має досвід: був у комуні й цю, як видно, не погано організував. Вони самі в себе господарі. Їх узято на облік як повноправних громадян Союзу. Все там: і коні й реманент — колективне майно, — є власність і турбота всіх і кожного комунара зокрема. — І, запитливо неваче, глянув: — Бож вони так... мов і не люди. Без ніяких документів ціле життя: помер — нікого не обходить, і народилося — ніхто не знає. Нікому мов і непотрібні.

Здвигнули плечима: — А так... на жаль!.. Справедливо!..

Широко розкритими очима дивився Шіліп. Він наче в захопленні сидів. І на обличчі — був вираз надзвичайної уважності. Але думки... — Візьмуть на облік! Коні! А він же не тільки в Басарабії... навіть і на Роздільній. І так же ж легко! Легко й невпіймано, — головне невпіймано! Ідучи з базару, побачив м'язистого, стрункого гнідана. Простежив заїзд, — і вночі...

Свою продав за безцінь. Та ще — матері звелів кожух насподі каруци заховати: „Хіба повірять, що на білу обміняв“ — І коли не підуть за ним!.. Тут мандруй собі. Тут, — та якщо тільки не ловити гав, тут воля таборам! Аж звідки їхали, і ніхто й слова тобі проти. Ні — і, не випадає йому до комуни. Облік? Та це ж пастка на шляху: кожен тебе знайде! Облік підрізує крила орлові... — ввірвалися думки. Ширше розкрив очі. Промимрив глухо щось про себе.

— Я згоден. Чого ж, навідайтесь і завтра, — казав секретар (і взяв зі столу теку) — „Але звісно... якщо Минзу сьогодні приїде, — той же не втерпить! — він сам їх табір розшукає“...

Біля колон, на майдані, секретар — уже прощаючись — сказав:

— Завтра, отже! — й швидко загубився на пішохіді серед гомінливого густого плаву громадян.

Шіліп, мов злодій, озирнувся. Зник за рогом.

Очима, вщерть сповненими блиску — віра старого окриллила — глянув Ніруца на Марину.

Ну? — І не промовив, — поглядом, зворушений, спитав.

Двері відчинилися. Відбивши промені сонця, гранчасті шибки сліпучо осяяли обвітрене смугне обличчя. Марина мовчала.

Невимовно щаслива, вона тільки осміхнулася до дідуся мрійливо і сіру важку хустину — відсунула з чола назад.

VI

Табір захвилювався. В мороку першого сіріння різко вибухнув галас. Роздратовано, погрозово лунали над майданом вигуки.

... Ще вночі, ген туди, за північ глибоку, чула Марина якийсь шепіт невиразний, — наче притишено-запальну розмову; потім — заповзятє сперечання. Знову шепіт... і наче десь зовсім недалеко. Але, наморена й думками новими поіннята, вона хоч і прокидалася часом, перевертаючись на мульткому ліжку, проте, збуджені думки її з найменшої нагоди в іншому місці були, — в комуні. І не прислухалася вона до запальної розмови, не ловила того шепоту: знала — хутко Ілій приїде. А вогкувата, холодна ще північ таки гостро дошкуляла.

Мацала рукою — чи не розкриті діти? — й, мерзлякувата, натягала собі ковдру на голову. Була навіть подумала, що то снила вона. — А, можливо, вчулося їй. Можливо. — І аж значно пізніше, перед самим уже ранком зрозуміла Марина, що таки дійсно хтось будоражив табір уночі. Побіля всіх каруц: і на майдані, й на схилі і навіть поруч, за Ніруциною каруцою — стримано шепотів хтось, сперечався... глухо лаявся. — Але хто?

Сталося так, що вчора хоч і не пізно повернулися вони до табору, — розповісти про розмову в комісії ніяк не можна було: валка вже смерком приїхала — на пропозицію бригадира ще пісок возили — й потомлені, нашвидку попоївши, всі заходилися чистити каруци й коні від глини.

Випала тихо-бринлива, ясна ніч. Звечора потепліло. Біля Шіліпової каруци кобиця яскраво палахкотіла.

Навкис пройшли через майдан пихаті, в довгі кожухі ошатно вбрані, чоловіки з іншого табору й з ними — високогруда, опасиста циганка.

Баба Унгуляна, церемонно згинаючи свій високий стан, чванливо запросила гостей до кобиці.

— Ото ще друзі зібралися, — зіронізував дідусь Ніруца. І згодом ніби питався:

— То ж і та, що тоді була?.. Рознамістована.

— Та та ж, — знехотя відповіла, хлюпаючи водою на колесо.

Жінки носили воду, чоловіки порали каруци, і ніхто не цікавився гістьми. Так і спати полягали, а вони все ще сиділи біля яскравої Унгуляниної кобиці.

На схилі, за каруцою — саме лягала тоді — дідусь Ніруца сказав:

— Горілкою частуються... — і заснула.

Але в розталому мороку — вже всі знали — Шіліп! Он хто будоражив табір уночі! Он хто тайкома сновигав до каруц, шепотів, підмовляв: „У комуна хотять, щоб на облік усіх. І коли може що, — з кінями там хтонебудь колись — так і в тюрму. А коні й каруци поодбирають. Хочеш їсти — працєю, а не працюватимеш... Та ось і глина! Це ж тільки пару днів, а вже: і спина й крижі і мозолі — світові не радий! Та ще не те буде в комуні. О, не те! З того, що казали в комісії, він цілком зрозумів, що в комуні: завжди напружуйся, працєю — і очі тобі повилазять від напруги тієї. Яким же неотесою треба бути, щоб волю — волю! — в комуна запроторити. І годі: тоді — ти вже не циган. То вже не орел, коли підрізано йому крила. І хіба батьки й діди їхні такі вже нетямущі були, пильно оберігаючи волю циганську? А жили ж як!.. Ось і гості прийшли. Коні в них — гарцюють, каруци — фарбовані, нові. Вони теж приєднуються. Буде великий табір“..

Але з каруц — от сволота! — глухо лаявся Шіліп — неприязно визирали заспані обличчя. Навіть просили не заважати, спокій дати. — Нехай до ранку: такі справи знишку не вирішують. Що Лелі скаже?.. Порадиться й з Ніруною..

— З ними радитись? — Шіліп ледве стримував себе. І, щоб не видатися на всі заставки й не збудити табір, стихшено, глухо відказував: — Кому ж невідомо, чому вони до комуни тягнуться? Марина наплодила двох? А коні де? Хто возитиме її голопузих? І в Ніруці не краще. От і їдуть, бо в комуні — наші коні будуть уже й їхні, — хіба не знає він... Та й навіть що дбати про таких? Басарабія тут, чи що? І нехай тоді скажуть йому, скільки треба скручуватись у стопогібіль, поки заробиш те, що добрий циган за одним разом набуде? А в комуні тебе на облік — і стоп! Край мандрівці!..

Проте рідко, дуже рідко розкинулися в таборі каруци Шіліпових незрадливих однодумців, перед кожним бо ясно вимальовувався образ Ілія. — Ілій був у таборі; Ілій бідував, як і вони; Ілій з ними ж об'їздив цілі країни, з ними ж по-невірявся...

О, ні, хай базікає собі Шіліп, — ніколи. Ніколи!

Марина й Ніруца не мають коней? А хто ж забув тяжку лиховщину під Бендерами? Хто забув, що Марина для всіх і перша віддала свого коня? Обох навіть пропонувала...

Але біля пароконних каруц, тріумфувала цілковита перевага. Спід куцої свити тут швиденько виринала пляшка, згоду закріплювалось олив'яним полонничком горілки й Шіліп урочисто проказував:

— Міцною горілкою зміцни своє слово, вірний цигане!

— І лише шість! — Шіліп аж казився: — На його поклик відгукнулися лише шість каруц!.. І справу — хоч як би там! — а ще до ранку треба обладнати: що швидше, то більше підуть

за ним. І коли не тепер, не цієї ж таки ночі, то й ніколи, завтра бо — вже Минзу буде тут.

... Випередивши Марину й дідуса Ніруцу, Шіліп зарані повернувся до табору: мати по допомогу на Основу надіслати поспішав.

— Щоб сьогодні ж прийшли.

І коли стомлений табір поснув, коли вже всі кобиці позагасали на майдані... — Але хіба на такі — лихо твоєї матері! — наслідки сподівався він? П'ятнадцять, ну хай вже десять, — хай десять! — ще нічого. Більше каруц повезеш на об'єднання — отаманування посядеш. В основ'янських аж цілих дев'ять, а в нього...

— Шість!.. Лише шість! — І вже весь табір обійшов, усі каруци... Ні, він мусить, — мусить! — він ще щонебудь вигадас. Ще щонебудь!.. А може нагло вдарити на сполох, скликати табір і за правом отамана: — „Рушай за моєю каруцою!“? А коли не вирушать?.. Як вони?.. Марина, Ніруца, Шасіка, Сиргій... всі? Як усі? Невже ж єдине?.. Тільки єдине? Як мати... тихенько? Ану ще раз поспіль обійде він крайні.

— Ще раз!.. — І ремствування, мов буруни, пішло по каруцах: — Та, кінець-кінцем, доки ж це? Цілу ніч ходе, мордує! Он світає, незабаром і до праці час!..

Нехай їде собі до дідька! Чи не чує він?.. До дідька нехай їде!

„А-а, так вони ще ерепеняться!“ — Шіліпові ввірвався, лопнувши терпець. — „Він діло пропонує, за всіх боля, добра їм знити, а вони!.. До комуни голопузим закортіло?“

Діти ревно плакали спросоння. Жінки чули притишену розмову й щойно Шіліп відходив, у каруцах розпочинався запальний шепіт: — Мандрувати? Щоб знов поневірятися, з голоду здихати й злодіячити?.. Працюють тут, то хай і працюють, чого ще треба?.. І коням є, є й їм. І це ж тільки другий день! А Минзу?.. Хіба дивно, що він тепер людиною став? Авжеж людиною. І там же цілий табір у комуні. Вже їй не брехатиме...

„Повиздыхають! Повиздыхають, або в тюрмі позгниють! — гримав серед майдану в колі чоловіків Шіліп. — І туди їм, боягузам, і стелять криву доріжку, тільки не тямлять вони цього. Ні чорта не тямлять!“

— А чого ти заводишся? — Коло розсунулося. Дідусь Ніруца — гнівний на Шіліпа дивився. — Що тобі та комуна? Не хочеш? Так і кажи! Табір і без тебе обійдеться. І не репетуй, як навіжений: нам і своїх коней стане...

— Що таке? — підступився розлютований Шіліп. — Боягузе ти старий, це без тебе й твоєї зарозумілої Марини обійдеться табір. Стане коней! — перекинув він Ніруцу — Яких це коней, треба знати? Скільки їх у вас? Одна на шестеро? Ну й прощайте, а не обдурюйте циганів. Вам треба, щоб вас до

комуни одвезли?.. Але вибачайте: ми не поїдемо. Не поїдемо!—
голосно скрикував він.

— Та ми тебе й не просимо. Ми сами поїдемо...

— Хто, хто?.. Хто це „ми“? Ти та та з двома? Ну й їдьте!
Я ж кажу, прощайте!.. — Керований найгострішим бажанням
зруйнувати весь шлях, від Ілія накреслений, і бачачи, що чо-
ловіки мовчки слухають їхнє сперечання — а може й на його
бік пристають? — Шіліп вирішив не ховати свого наміру, на-
стренчити циганів проти Ніруци й Марини, й прогнати їх... —
І швидше, без зайвих балачок, оце зараз. Поки Ілій Минзу...
а табору, щоб і сліду тут... ще до обід знятися.

Він уже штовхнути збирався, — випхнути Ніруцу з німого
кола й прилюдно, мов капосного злодюжку, штовхаючи його
зневажно в потилицю й заохочуючи всіх — і жінок! — до обу-
рення, загальним тюканням і свистом глузливым змусити
„цього старого боягуза“ якнайхутчіш запрятти свого конячку,
поскладати на каруцу дрантя... — і похитнувся, з підведеною —
щоб вдарити — рукою. А гнівно, вже високо був звів її на
дідуса.

Зсунулося коло. Лють горіла в очах. Стався інший: несподі-
ваний, безжальний удар, удар зворотній, і вже міцної, з'єд-
наної сили — цілого табору. Близько стояли чоловіки:

— Опустити руку!

— Сам їдь!

— Їдь з тією пузатою!

— І не смій чіпати Ніруцу, — ти, крутий!

Рвучко, з силою, — за лікоть хтось смикнув його підведе-
ну руку.

Шіліп стерявся. Зблід. Відчув, що він самотній, мов заблу-
каний в цьому похмурому натовпі, що когось немає біля
нього.

Метнув очима: — За каруцою: мати, одностудці; гості про-
мовляють, умовляють ніби.

... Прокинувшись, Марина виразно почула Шіліпові пог-
рози, Ніруцин голос, вигуки, — й штовхнула, розбудила Ша-
сіку:

— Там щось... підводьтєся швидше!

Скочила з каруци.

... Шіліп тривожно, лякливо озирнув коло: — Невже заква-
пився він необачно? Може інакше?.. Потихенько, щоб хоч ті
не передумали? І Марина скочила з каруци. Запинається
хусткою...

Шіліп закрадливо, облудно злагіднів:

— Але тут не Басарабія ж, цигани! Нас ніхто не утискує,
ніхто не переслідує!.. І ми знову маємо цілковиту можливість
жити так, як батьки наші споконвіку циганського жили. А
коли хтось боїться може — воля ваша. Тільки навіщо ж зло-
битися? Їдь собі, куди хочеш. І от учора сказали в комісії,

що всім треба працювати, а коні — здати, не так, щоб у кожного свої. Кому це підходить, той, звісно й поїде. Хай ось і Марина розповість, як там казано було. Але нам... мені, той, — мало не прохопився Шіліп, — це не з руки. Я хочу жити так, як бзтьки мої рідні, як...

— Краще ніж Ілій?

Замок і озирнувся. — Марина підійшла. Хто ж гукнув: вона, чи не вона?

— А що ж Ілій? — і відсунувся назад. — Не буде ж Ілій за кожного. Всяк за себе. Та чи й приїде ще він? Чекайте... якщо можете.

— І чекатимемо! Чекатимемо, бо приїде! І можемо чекати! — перейняла на себе увагу натовпу Марина.

Шіліп погнувся назад і чинює кару відчув за спиною. — А наперед пройти...

Зриваючись і плутаючись з поспіху, Марина голосно переказувала розмову в комісії.

— Бо невірно каже Шіліп! Неправду! — вигукнула вона, — По своєму каже!.. — І хоч усі вже обернулися й посунули до Марини, Шіліп ущипливо кивнув:

— Як то неправду? — і лишився в колі, зухвало дивлячись на Марину, що вже спакнула, промовляючи. А думками стрибав униз, до глини: — Може Левко наспіє. Аби хоч ті шість. І мерщій! Мерщій відкараскатися, бо Ілій, сатана ота, наскочить ще до табору...

VII

Але припущення, що його секретар нацменкомісії, — роблячи висновок з Ілієвого повідомлення — зовсім не певно був висловив учора перед делегатами табору, несподівано справдилося.

Вночі радився він з Ілієм і пропонував йому почасувати.

— Табір уже в Харкові, — обгрунтовував свою пропозицію секретар. — І однаково ж делегати навідаються завтра.

Та Ілій і слухати того не хотів. І лише розвиднілося, сам подався на розшук земляків.

... Він був у комуні. Радився з управою. Обговорювали питання на загальних зборах, — і одноголосно ухвалили: „Зачекати на постанову президії райвиконкому.“ Хвилювали бо свої питання: — Може до іншого приміщення доведеться переїхати? А яке воно? Яку кількість там умістити? Чи є стайні? Проте...“ Враховуючи успішне проведення комунією осінньої сівби й цілковите самозабезпечення з праці на буракових плантаціях...“ президія райвиконкому відмовила артілі, видала комуні насіннєву позику на яровину — й він, з певним уже рішенням, удався до прикріпленого до комуни секретаря РПК-а Чумаченка.

Ще восени Чумаченко наполягав командирувати на постійну роботу в комуні мінімум двох робітників з райпарт-активу, але, бачачи наслідки керування від нього та Теренті,—і бюро осередку партизанської комуні повідомило: „Висуванці нашої комуні, брати Минзу стійкі лєнінці, ініціативні організатори...” — кінець-кінцем пристав і собі на його пропозицію.

— Саме в вашій комуні, що має свої національні особливості й лише недавно організувалася, безумовно краще так, як ти радив. Але, товариш Минзу, ти мусиш знати, що на запитання — чи впораєтесь ви там удвох? — я не міг дати позитивної відповіді на бюро. І хоч і пристаю я на твою думку, однак абсолютно недостатній партпробшарок у вас зажадав від бюро мене персонально прикріпити до комуні.

Отож, перед від'їздом до Харкова й відвідав Чумаченка. Приїхав з дочкою. Щось ховаючи від нього на думці, Верженіка шмигнула за двері райкому комсомолу, а він пішов до Чумаченка.

І Чумаченко, вислухавши розповідь про втечу табору з Басарабії, спокійно, зосереджено став розпитувати: — Яка кількість возів у таборі?... коней?... працездатних людей?... чи працювали цигани на землі?

... Наводив приклади з своєї ж комуні: — Теж ніхто не працював — лише він, брат та дочка. А хіба не перенесли вони досвіду партизанської комуні сюди? Перенесли. Так, восени район агронома дав на поміч, але на провесні комуну вже сама виходить у поле. — І що Чумаченко висловив сумнів, а може й думку його перевіряв: „Адже цілий табір, коні... Чи стане харчів? Комуні ж приділено лише 240 га. Може до жнив, поки урожай зберуть, поки зміцніє комуна: менше та ліпше...” — розгорнув перед ним увесь свій план: — Комунари працювали на бурякових плантаціях радгоспу? Збирали, возили буряки й забезпечили себе? А в новому таборі теж є: і коні, є й вози. Можуть навіть і так зробити: пропонував уже сусідній радгосп, щоб комунa з своїм тяглом, взяла участь у передзасівному боронуванні плантацій, то от і рушать об'єднаним колективом, тоді — перекинуться на свої лани й закінчать сівбу: та ж усього 100 га під ярину лишилося. Певна річ, восени взяти табір — і комуні було б легше, але... якже тоді до осені?

Спід густих, низько спалих брів уважним оком дивився на нього Чумаченко.

— Твій план, товаришу Минзу, мені подобається. Дуже гарний план, — сказав і грузько відхилився на спину стільця. — Дуже гарний.

... А до кімнати вбігла Верженіка. — Вона чудово й швидко виконала свій невеликий, від батька прихований, задум. І коли сіроока приятелька її, секретар райкому комсомолу.

Шварц, явно здивувалася, що ця „гарненька — гоженька, а вперта“, не дочекавшись вихідного дня комуни... — „Справді, які такі нагальні справи примчали її? І однаково треба й вихідного дня прийхати: бюро анкети її товаришів розглядати-ме“ — тощо, тощо, — Верженіка тільки радісно блимала очима:

— Рузьо, цього разу не об тім. Я, звісно, буду на бюрі, але сьогодні... — І по сквапній, запальній інформації, — і от чого батько пішов до Чумаченка! — вже тягнула на підмогу батькові свого надійного спільника.

... Вбігла й зупинилася біля дверей, — ніби червону хустину поправляла й пальцями коси на скронях під нею за-тикала.

Ввійшла Шварц.

— Шварц! — Мов незадоволений, що вона перервала їм розмову, Чумаченко похмуро буркнув:

— Сідай, послушаеш.

Умостилася, наче згорнула на стільці збоку Верженіки свою високу, худеньку постать.

Верженіка: нижча, але засмагла, свіжолиця. Червона хустинка — поволокою облямувала їй ядерні, молоді й неначе рум'янцем сорому облиті — щоки. Сірі, правдиво-чисті очі її сливе волошкуваті під чорними бровами.

І Шварц у червоній хустинці, спід якої „кружка“ підрізанае чорне волосся. Обидві вони надиво, мов сестри, подібні в червоних хустинках. Тільки на обличчі Шварц увага якогось постійного й немов би схованого, затаєного задоволення.

Чумаченко цілком схвалив...

— Вартий всебічної підтримки, — казав він, — план. І в Харкові, безперечно, треба скористатися з допомоги комісії нацмен.

А під кінець розмови, переконливість уже чути було в голосі йому:

— Комуни, товаришу Минзу, можна й треба поширити.

Шварц і собі, мов на засіданні, забрала слово: — Вона прийшла, бо Верженіка все вже розповіла їй... — І зрадила подругу. Не допомагали благальні погляди. Шварц викирила Верженічин прихований задум. Але говорила про це, посміхаючись, і сама ж не ховала своєї зацікавленості в поширенні комуни.

— Молодь, — особливо молодь! — підкреслювала Шварц. — А вона, напевне, і в новому таборі е...

Ще сказав Чумаченкові:

— Пораджусь у нацменкомісії, тоді телеграфно попереджу, щоб зустріч улаштували... І як приїхав учора, просто з вокзалу й пішов до комісії. Допізна радився з секретарем, виклав усі думки, — свої й від Чумаченка висловлені — дізнався, що табір працює на будівництві, дістав і тут цілковиту ухвалу свого плану й, ледве розвиднілося, подався до земляків...

... Ілій здогадувався, що земляки його зупинилися саме на тому майдані, де й перший табір торік він зустрів.

Весняний туман прозоро, мов біла газа, сповивав вулицю. Зрідка зустрічалися жінки з кошиками і бляшанками на плечах. Групами й поодинокі поспішали робітники до своїх фабрик і заводів. Проторохтів грузовик, ланцюгами на шинах скріплений...

Ранні пасажери визирали біля трамвайних зупинок, — ліворуч, до центру міста — і їхні нетерплячі кроки, як на замощеному пішоході, лунали на взятій паморозками землі.

Серед шляху, поміж рейок простували дві перекупки, попір руками хустками обв'язані. Вони згиналися під кошиками й го-лосно, жовчно висловлювали своє обурення.

— Ще тієї весни стояли тут, — казала одна, — так хоч тихі якісь були, а ці... Господи, наче ріжуться! І куди тільки міліція та дивиться. Порозганяли б уже їх: людей тільки лякають... аж страшно!

Перекрутивши на плечах коромисло з кошиками, приятелька її зупинилася.

— О, о... та подивись! — гукнула вона. — Ій-бо, вони по-б'ються зараз!

— Ог, урки!

Голосно обмінюючись думками про „урків та циганів проклятих“, перекупки подалися вулицею, і їхні постаті мов витанцьовували під вагою кошиків.

За будкою, біля рогової зупинки трамваїв, посажири з цікавістю дивилися на майдан.

... Ще з рогу побачив: одні збуджено вимахують, жестикулюють руками, інші вискакують з каруц... біжать до натовпу. Юнак у кепі — пішов поруч: — Знову! Ще мені...

Не знаючи Левка й зміркувавши, що це мабуть „якийсь цікавий“, Ілій бігом узявся схилом на майдан.

— Цього ніхто не казав! — горлав Шіліп на майдані. — І то ж у Басарабіі такі..

... Натовп побачив Ілія. Марина швидко попростувала від каруц.

— Що це у вас? — Ілій не привітався. Вся істота його невблаганно вимагала негайної відповіді.

— Шіліп накоїв, — суворо відповіла Марина.

... й знялися вигуки. Назустріч Ілієві посунув натовп за Мариною.

А Шіліп здригнувся з несподіванки. До нього — вже розгубленого, непевного за доброуспішний кінець своєї „нічної мандрівки“ — підійшов Левко:

— Ви таки знов тут бешкетуєте?

— Левко, це вони! Вони! Я... ми вже! — Шіліп швидко обернувся до каруци. — Готові ми! Готові!

— То ставайте до праці! Чого ж ви галасуєте?

Вниз, до глини торопко котилилися пароконні каруци й Левко навпрямець подався до натовпу. — На участку підготовних робіт усі знали, що табір не дає згоди на підряд, бо чекає представника циганської комуни. Проте, участковий робітком прикріпив його, як члена робіткому, для роботи серед працюючих циганів.

Залюбки взяв на себе це навантаження. — „Тим більше,“ — і сам казав тоді на засіданні робіткому, — „що осередок доручив йому, яко молодому комсомольцеві, охопити червоним кутком і культпоходами всіх сезонників з участку підготовних робіт, а саме там — і табір працює“.

Сьогодні намітив бодай частину циганів закликати до червоного кутка на бесіду — Але наближаючись до натовпу, Левко зрозумів, що представник комуни вже приїхав.

Голений, у військовому костюмі, — представник щось, незрозуміло для нього. промовляв серед натовпу.

Левко почув не зовсім чітко кинуте — „комуна“.

Промовець раптом простягнув руку вниз, до глини. На пароконні каруци вказував. І Левкові mimохіть упало в око, що вниз поїхали самі тільки пароконні каруци, а одноконні — лишилися на майдані, на мітингу, де мова... про комуна.

Це, здавалося б, незначне викриття, немов би заморочило, затиснуло свідомість юнакові. — Коли табір став до праці, він чомусь одразу — і чому? — поставився до всіх... як до циганів. Цигани! — Цього було досить, щоб знати, про кого мова, щоб думати про всіх однаково, не розподіляючи й не вишукуючи в таборі якихось соціально-протилежних прошарків. Ніхто ще не заводив з ним мови про цю націю, — та й чи нація це, взагалі? — не ставив перед ним будьяких питань про циганів. Так лише, на базарі іноді траплялося — „Конокради!“ — чув. — Але чому конокради? — того не знав. Не задумувався.

Змалку мандруючи з батьком бляхарем по сезонних роботах, — і влітку, і в тріскучий мороз — бачив змарнілих, недокрівних дітей у лахмітті; бачив ручки простягнуті; чув їхнє тягуче й немов завчене настирливе канючення...

Цигани! — Це асоціювалося в нього... — Як невігойні рештки спадку неминучих „покидьків“ старого, буржуазного суспільства. Як... ну, як професійні жебраки, яких годі переконати, що їхнє життя паразитизм...

Левко відчув, що він посоромився б своїх думок, якби взяв був їх за чуба, але... але він таки ніколи не замислювався й не зупинявся над ними, непотрібними: нічим до життя не викликаними. — І коли промовець палко говорив, зовсім недвозначно тикаючи рукою на непоказні конячки й старі, розбиті, мотузочками обв'язані каруци, що лишилися в таборі, а на гору — в нових каруцах і ремінних, мідяними цвяшками прикрашених, запрягах — дерлися баскуваті коні, йому виразно,

різко кинулася думка: — Невже? — Думка вибухнула тільки одним — єдиним питанням: — Невже і в них? — І питливо забігали юнацькі очі, — вражено, швидко забігали: від майдану — до шосе, від шкапин і старих, розбитих каруц — до баскуватих коней...

Та пароконні каруци вже порівнялися з кам'яницею. Левко побіг: — Без нього не приймуть глину. І бригадира треба повідомити: може хоч частина залишиться на будівництві. Але хто ж залишиться?.. І хто поїде до комуни?

Левко поспішав. — Поки цигани вернуться й вантажитимуть глину, він розшукає бригадира, приїде з ним до табору...

І сердився, що багато дуже часу взяла безнаслідкова пошуканина: бригадира таки ніде не знайшов, а на гору вже їхала ціла валка... — І одноконні позаду!

Левко зупинив Сиргія.

„Прибулий з комуни Ілій Минзу, а з ним батько й Лелі — пішли до комісії, щоб вирішити, коли краще їхати: тепер, чи пізряд закінчивши.“

Від нього ж і дізнався, що Шіліп... „хоче потягнути табір назад, на старий, мандрівний шлях — і не тільки від комуни, а й тут, на будівництві навіть, щоб ніхто не працював.“

... Валка каруц зникла за новими бараками й звідти — гукали на Левка.

VIII

Перевіз тривав. Але валка, — і Левко ще за бараками помітив це — вже розбилася, немов розірвалося на дві нерівні частини: попереду — зблизька трималися пароконні шість каруц, і позаду — рідко пленталися самі лише одноконні.

Ще помітив: — Люто озирався Шіліп.

І неприємно вражало: — Одноконні важко бралися вгору; коні зупинялися, відсапуючись, і цигани руками крутили колеса за осі. Але передні мов і не помічали цього. Поспішаючи за кіньми, вони лише торкали їх віжками й жваво перемовлялися. Та ось Левко наздоганяв пароконні каруци, — тоді Шіліп голосно, сердито гукав на гнідана, хльскав батогом, і цигани похмуро, враз замовкали.

Вже декілька каруц вибули з валки: надсаджуючись, коні знесилилися й хоч усі шалено гукали, свистіли, хльоскали батогом, вони зривалися передніми ногами, падали на кругляки, ламали боками голоблі й, лише звільнені від запрягу, відводилися.

Делегати, тим часом, вернулися з комісії, — Ілій спитав, де можна бачити керівника, що табір наймав — і пішли з Левком розшукувати бригадира.

— Наймав товариш Балан. Це технік, бригадир наш, — сказав Левко. Потім — переказав Ілеві бригадирів наказ. Розповів делегатам і про постанову участкового робіткому.

— А бригадирові, — вже від себе додав, — теж, мабуть і треба з вами поговорити.

... І Левко не помилився. Дізнавшись, що табір має намір принаймні ще місяців зо два попрацювати на будівництві, Балан запросив делегатів до червоного кутка.

— А ти теж приходи! — гукнув він Левкові.

Левко відправив каруці по глину, умовився з приймачем, що останню валку той сам полічить, і подався до червоного кутка.

Неподалік шосе, просто нагірної трамвайної зупинки, мов новий виселок, розкинулися довгі дерев'яні бараки сезонних робітників.

... Делегати сиділи в червоному кутку, коло білого, — як і підлога — з нових дошок збитого столу. І Балан говорив до делегатів:

— Тут принципово, товариші, треба розв'язати лише одне питання: чи забезпечує табір цілковите виконання взятого на себе підряду з підготовних робіт? — Ось у чому суть. Уже бо двічі в таборі знято колотнечу. А тепер виявляється, що отой Шіліп підмовляє навіть, щоб і зовсім покинути тут працю. Через те — ви ж розумієте мене? — й мова про гарантію виконання підряду, щоб будівництво не опинилося, чого доброго, з проривом на нашому участку...

Ілій на це: коротенько зазнайомив бригадира з минулим табору; розповів йому про план свій; сказав, що —... й там, у районі суто-місцеві причини сприяють тому, що табір аж до самої осені може працювати в Харкові. Але Шіліп ось... та одностудії його. Факти стверджують, що цю купку людей треба виганяти з табору рішуче й безжально. І виганяти безповоротно, — назавжди. Вони бо тільки й мріють про мандрівне таборове життя, коли бідак запобігав і плазував перед ними, мов перед ідолами на престолі, забобонно вірячи, що ця покірлива, рабська данина їм звеличує його, як суворого, непохитного доглядача вікових звичаїв циганської старовини. Це послідовники Гоя, що затерлися до табору, аби „якось до часу“ влаштуватися в організованому колективі, бо після раддепу бідак не так то й швидко пішов би в таборах за ними. І використовують вони все, що лиш можна, не зупиняючись і перед наймерзеннішими, найогиднішими засобами, аби повести за собою цю обдурену, забобонами поганськими скорену масу, без неї бо — вони все втрачають. Ці Гої та Шіліпи в постійних мандрах і бачать свій порятунок: мандруючи, вони ізолюють табір від усяких зв'язків із суспільством.

„Ось і до цього табору... затерлася така ж згряя на чолі із Шіліпом. Тим то він і просить товариша бригадира дозволити таборові завтра пізніше стати до праці: зранку табір

має розв'язати надзвичайно важливе питання, саме — про вигнання з свого середовища всієї цієї зграї людей*.

— Так що перший етап до комуні, — щойно закінчив Ілій, мовив Балан, — тут, у нас, на будівництві, виходить, пройдуть? А ти, — і обернувся до Левка — зваж це, юначе. Зваж, і не схиби.

Левко зирнув на бригадира. Помітив усмішку... — Він то обіцяє не схибити, але треба, щоб і товариш Балан, як кандидат партії, наverts частіш до табору та бесіди допоміг організувати в червоному кутку — от і домоглися б наслідків!

Ілій підхопив Левкову думку.

— Бо, — сказав він, — це була б велика, товариші, підмога для комуні. Там у нас лише два члени партії і одна комсомолка. І комунари, хоч усі вони й переходили уже в Басарабію на землю, — до комуні просто з табору поїхали.

— Гаразд, товариші, — згодливо мовив Балан. — Гаразд!.. Поки тут, — попрацюємо разом. Я з охотою! Провадьте завтра свої збори, завтра ж нехай табір і уповноважених своїх надсилає, — щоб уже докладно обговорити умови підряду — трохи ближче зазнайомимось — й до праці!..

День западав. За вікнами чути було пісні, по шабаші.

До червоного кутка заходили робітники й робітниці. Невеличка на зріст бистроока дівчина — в сірому халаті — розкладала на столах газети.

Біля дверей барака юрмилися сезонники й високий, дзвінкий голос розмірено вигукував у наговні:

— Товариші, записуйтесь на культпохід до опери! До опери записуйтесь!

За високою рівною купою дощок, у гомінливому колі, басувата гармонь витівано імпровізувала „марш Будьонного“.

До низенького барака тягнулася черга порожніх возів по фураж, і на великому квадратному полотні кіно-екрана стрібали й раптово, мов миги, зникали химерні плями.

Балан і Левко зупинилися перед синіми кіосками роздільної торгівлі „Хаторгу“.

— З полудня тоді вже, — сказав Балан.

— З полудня! — Ілій подякував бригадирові за дозвіл, і делегати через шосе попростували до майдану.

Немов протиморозні курища в садках, диміли в таборі кобиці.

Одинака Сусулка крадькома виносила з жінками речі: за кам'яницю, до лошівини й далі — ген за ліс. Шліп та його одноступці: дістали фураж і вже не поверталися до табору.

Речі поспіхом — вогню не розпалювали — складали на каруцах.

Жінки переказали, що Ілій вже прийшов; табір розклав

багаття й згуртувався насередині майдану. Ілій, чути, розповідає щось.

... Шліпа пересмикнуло. Нічого не відповів. Тільки злісно, з серця цвїюхнув батою і спиною оберся на каруцу.

Унгуляна сама залилася на майдані. — Щоб утечі не викриля передчасно, а ще...

— Ох, Марино!... Попадись до рук лише!

Ще в день пояснила Шліпові: — За лісом нехай чекають: туди й з Основи прийдуть. Жінки, щоб речі виносили. А вона...

Мов знесені потоком вали, завалилися в безодню мрії — бацити Шліпа отаманом. Лишилася сама тільки пекуча заздрість, і перед очима вставала постать тієї, що зруйнувала її найдорожчі, найулюбленіші мрії. — Але, гей ти, блюзнірко, баба Унгуляна ще міцна в руках! Вона зведе їх в ім'я відплати за кривду, — за нечувану ганьбу. Марино, начувайся! Ти ще згадаєш Унгулян, як осквернену тобою предковичину циганську. В степу, заклята ти, — в степу шукатимеш свою дочку! Мов заджумлений грішний плід, хай згине там твоє поріддя. Довгий шлях я встелю тобі, жінко, до комуни — їдь! Шукатимеш — поки не здохнеш!.. І той... м'яло безголовий. — „Дивись, матінко, щоб не спіймали“. То й що? Хотіла, мовляв, із дітьми попрощатись: вони не винні. Чи може ще битимуть її оті?..

Хижо вистежувала з п'їтьми.

Чула на майдані сміх, веселі перегукування, жарти. Прислухалася й не могла второпати: уривки лише чула — „... коні підправляться... путь далека... а жнива вже разом..“

Засміявся Сиргій.

Зубами скреготнула: — Ото ще батьків послід!

І знову Ілій:

— Верженіка не забула. Всіх вітає. Бабусю Шасіку, каже, добре пам'ятаю: тиха така, маленька, не зла...

Тонким ухом вловила гуркіт каруц у лощовині. Стиснула в руці ганчірку... — Де ті перепони, де ті вражі руки, що здолали б темної ночі зупинити її помсту? Немає їх!

Скрадаючись навшпиньках, обережно майнула за пагорок; рачуючи, лізла в кінець і на схилі майдану — зіп'ялася біля каруци.

Ніч тїнь упала на багаття. — Чи ніч холодом повіяла?

Марина звела голову. Послухала... ногою багаття підгорнула. — Тихо.

Заржав кінь. Марта злякано, раптово скрикнула:

— Мамо, баба! — і раптово й змовкла.

... Вихопила з каруци тепле тїльце. Нікинула ганчірку на обличчя. Вузлом позаду затягла.

Вже хотіла затулити рот, затиснути ганчіркою...

— Чого тобі, Марто? Марто? — І від багаття — зірвався на товн до каруц.

Застукана, — здавалося, майдан під нею похитнувся, коли шарпнувся натовп — кинула вкрадену назад і за пагорок плазом гулькнула. Посунулась у низ. Причайлась...

— Мамо, бабо!... Мамо! Мамо!

Марина, немов ізшalenіла:

— Я ось де, Марто! Ось де... ось де!

Щось гукав і Сиргій.

... Стрімголов пустилась до лошовини. Кригою вхопили тіло дріжаки. — Прокляття! Не відплачену, носитиме вона ганьбу на серці. У-ух, Марино!...

І аж звиваючись у люті, — заніміла й лиха, мов гадюка, — нечутно вислизнула з лошовини до каруц.

На майдані сполохано гув табір. Наче яскравіше засвітились кобиці. Багаття високо здійняло вгору стовп вогню.

А внизу, за лісом, — в похмурий, невідомий степ, у темну ніч — мовчазно, сторожко зникала валка. І чути було: самотньо й далеко десь — стукали колеса глухо.

частина третя

„Вільна людина гордо простувала в колективі величній й, мов Жовтень, переможній — Армії Труда“.

(З третьої частини Ром)

Поїзд приглушено гримотить. — Наче то луна минулого — за табором з хрипом виривається й, безсила, як кволість, лише марно здригається, конаючи. Назустріч омріяному майбутньому летів ешелон.

Марина поринула в задумі. — Скороминуші дні на будівництві! Глибоко, відчутно зорали вони їй мозок. Попервах — тільки з каруцями працювала. Та дуже швидко було зламану умову на підряд: чоловіки носили бруси, копали ями; жінки прали білизну сезоновикам... І дивно, ніяково й хороше-дивно було: мов робітники заходили до просторої, теплої ідальні; свіжий, гарячий, запашний борщ — і не в казанках, у тарілках. Червоний куток...

Бесіди — „Диктатура пролетаріату“. „Країна Рад“. „Національне рівноправ'я, — здається, Балан про це оповідав, — трудящих людей“. — Трудящих людей!...

А глибоко зораний мозок бурхливо насичувався вологою. Бачили „Дику кров“, — і зашуміли у вигуках: на екрані, ніби самих себе, свій табір, — бабу Унгуляну ніби побачили тоді.

Така ж висока, худа, — мало не божеволіючи на думку, що єдиний син її вмер через недогляд своєї дружини, „Унгуляна“ заприсягається, мов обітницю дає, жорстоко помститися... „на тій примхливій, свавільній невістці“.

Вбирали очима полотно екрану... — Сніг. Табір зупиняється

постоянкою близько лісу. Темної ночі — а всі круг багаття — „Унгуляна“ ганчірками зав'язує сонним унучатам — близняткам обличчя й під густим верболозом — як щенят! — кидає лантух з ними, живими, до рову.

Ось вона швидко вертається до каруци, страшним, наві-
женим кричить:

Вовки! Вовки! — полощить табір, і до лісу, навздогін за ними, немов би бігти поривається. Вона бачила... До лісу!.. До лісу її унучат вовки в зубах занесли... Вовки! — „Унгуляна“ вже з острахом до лісу простягає руки: — Вовки!..

Жах охоплює мандрівників. Чоловіки висмикують з багаття головешки.

Грузнуци, падаючи в кучугурах снігу, мало не до смерті перелякана мати, — мов одуріла біжить до лісу „дітей своїх від звіря рятувати“.

Табір теж гасає довкола, але... вгамовується й швидко затихає.

Але коли тремтюча, нещасна мати вертається, вона вже не може... — Не може табір знайти!

Знову й знову йде до лісу, щоб правильний напрямок узяти. І не знає, що табір — давно вже вирушив у путь.

Нещасна дубіє, неспроможна йти. Змокла, замерзла, вона поволі сідає в пухкому заметі.

Падає, цілує, обгортає, на призволяще покинуту, завірюшливий, глибокий сніг. — Йй так добре! Так хочеться заснути... Зас... нути.

Тільки руку залякну, непокірно скинуту над заметом, — не вгорне сніг...

Після цієї картини, знову гостро відчувли всю мерзотність, усю підлість кроку, що його перешкодили вони зробити своїй Унгуляні.

— Але чому цигани не кидають таке життя?

— Хто винен? — Шукали на бесіді причини. Ворога шукали.

І глибока тиша напруги запала в червоному кутку. Балан віби за руки міцно взяв бабу Унгуляну, Шіліпа, однодумців його, — і мов розіп'яв ворога перед слухачами, скинув з нього машкару...

Непевно ще озивалися чоловіки, але здивовання, — велике, шире здивовання й прикрість у голосах їм лунали на бесіді. А потім — „Розгромлений та недобитий“.

„...До когоспу знаходять щілинки: колишній жандар, білогвардієць, глитай і навіть... піп.

Ворог діє. Коні падають. Ворог у задоволенні шкирить зуби.

Проте, впертою настороженістю всієї маси, всього колективу — Де ворог? — шкідницьку банду викрито й добито. Колективізується все село...“

Бачили закордонний фільм розгульного життя буржуазії. Бачили розпач, безпорадність і страшний гніт поневолених,

голодних... — і вже самі, не чекаючи на запрошення, натовпом ішли на бесіди.

І одного погожого липневого вечора — на будівництві сталася цілковита несподіваність. Табір, немов у бурю, сколихнуло.

Сиргій останній стояв — біля полотна екрану в черзі по фураж:

— О!

...Натовп циганів, і на колодках дядько Ілій шапкою вимахує...

Сиргій бачив лише кінець хроніки. Але на черговому сеансі вже геть усі пильнували на екрані — „Пробний виїзд у поле циганської комуни — „Червона Басарабія“.

Наче на хвилях туману пронеслися перед очима: довгі, білі будинки; стайні під черепицею... широке подвір'я... борони, плуги... цигани біля коней... дві корови в ярмі.

Відчинилися двері. За довгими столами — жінки й чоловіки. На чорній дошці чиясь рука крейдою літери виводить... Діти підстригані. Парує їжа на столі. Дівчина біля столу в червоній хустинці... — І що діти всміхалися до глядачів з екрану, і на очі всім непрохано, зрадливо, — мов тінь, лягла वोгка заслона, ніхто не впізнав кучерявку Верженіку.

Мітинг...

Загравкою злетіли вигуки:

— Ілій!

— Минзу на колодках! Минзу!

...Цілу ніч у таборі: довгі-довгі розмови, перегукування... і поволі, непомітно, але промерзло добиралася тривожна думка: — Хоч би вже швидше він приїхав! Хоч би вже! А що як?.. — Та не договорювали. Відкидали лиху думку. І тужили, що дні пекучі, передосінні вже, недалеко й сама осінь, — а його досі нема.

Нема Ілій...

Щодня ранком і по шабаші сумно визирали на вулицю, придивлялися до трамвайних пасажирів, виходили аж до зупинки — й билося серце:

Не видко! Нема!

Після бесіди „Червона армія та її вороги“, культпоходом ходили до червоноармійської касарні, й Левко казав: — Не приїде, вони й тут потрібні. Навіть і взимку знайдеться для них робота. Восени до теплих бараків табір зможе перейти. І незабаром розпочне свою роботу лікнеп. Їх усіх уже записано...

Але Ілій приїхав.

Коні набрали тіла; жінки, чоловіки й діти мали нові, чисті сорочки про вихідний день. Не раз уже брали участь у культпоходах; їздили й до Тракторобуду на соціалістичний суботник — аж ніби здивувався Ілій: — Чи не роздумали вони бува?

І чоловіки назахват почали розповідати — „Що в нього є в комуні“.

Призналися: в кіно бачили. І хоч би що, а всі хочуть туди й якнайшвидше.

Призналися навіть... — Може не приїде він? Може щось на перешкоді? Були, були й такі думки.

І сама ж уже мріяла, себе, всіх, дітей своїх — Хоч би вже! — І там, де Ілій, уявляючи — мов на вигнанні нудилася, що шлях не близький, мабуть. — Все ж... однокінні. У всіх каруци однокінні.

Одначе Ілій повідомив: — Вони поїдуть, та тільки не кіньми.

— А як? — І замовкли.

— Поїздом!

Мовчав табір. Усі мовчали. — Вчулося їм? Що він сказав? — І Ілій повторив усміхнено: — Всі поїздом поїдуть. Нацменкомісія виклопотала їм цілий ешелон. Навантажать каруци, коні, самі сядуть, і за півтори доби — в комуні табір буде.

...Не здіймали галасу. Не було вигуків, метушні.

Левко йшов пероном, махав їм рукою й летіло вслід вагонам, що поступово набирали швидкості:

— В щасливу путь! Нехай же хоч не забувають! — і вітер, немов бавлячись, злегка колисав йому чуприну під козирком.

Ще згадала: — „Ех, і дурний же Шіліп!“ — хтось на станції гукнув.

Згадала й головою й плечима хитнула, наче намагалася струснути з себе найменший сумнів: — Чи дурний же? Еге ж... А Гой?..

На обличчі — туга спогадів. Болю — думки не спричиняли: вони вже зробилися спомином того жорстокого, несправедливого минулого. Лише згадка про чоловіка завдавала мук. Свідомість цієї тяжкої втрати ніколи не лишала її. Та й цю свою рану вона наче затамувала в боротьбі.

...Навально зринула, набігла нова ще згадка. Марина думала про моторошну, непередбачену від неї, подію на майдані. Шукали. Даремно шукали. Ні Шіліпа, ні баби Унгуляни...

Марта жахливо тремтіла — „... а коли вона зірвала ганчірку й закричала, баба Унгуляна кинула її в каруцу...“

Притихлі, тяжко пригнічені цією подією — довго розглядали ганчірку; з огидою брали її в руки.

...Туга зникла з обличчя. Марина вільно, на повні легені, гаряче зідхнула: — Позаду лишилося! І хай сконає назавжди!

— А диви! Диви, коні!.. Марто, мамо! — захлинався сміхом Іонек.

Він аж затупотів, згинаючись і підстрибуючи біля вікна. — Перістий стригунчик мирно поцілував собі травку побіля рейок... Загув поїзд. Стригунчик нашулив вуха, одстобурчив хвостик, — і, сполоханий, дав стрикача до табуна.

Марина схилилася до вікна. — Ніби в павутинні, миготять

косі лави, коп'яки й копиці старого сіна, хилиться хліб, не-кошений...

Марта не встигла побачити стригунчика, й радий з того Іонек дражливо вихвалявся перед нею:

— От коник! От побіг! А ти не бачила! Ага не бачила!

Марина посміхнулася. Відсторонила дітей од вікна, — й ніби помахом руки, змела сміх собі з обличчя: зустріла замислений погляд Ілія. — Збилося в думках його чоло. Навіть захоплений вигук Іонєка не привернув уваги.

Ілій теж посміхнувся. Немов хотів сказати: — Швидко, вже швидко приїдемо.

Зазираючи на верхні полиці й поскрипуючи згаслим ліхтарем у руці, провідник зупинився біля купе.

— Діти з вікон далеко висунулися, — сказав він Марині й пішов до дверей, вигукуючи:

— Громадяни, підведіться: вдень не помагається спати. Скоро станція!.. Станція!

— Не висовуйтеся! Марто! — гримнула Марина.

Але що вони штовхалися й регочучи навперебивки тиснулися до вікна, вона відсторонила їх геть і настрахала зовсім опустити раму.

Іонек запхикав.

У вагоні засміялися.

— Та вже недалеко. Ще ніч, — відказував комусь провідник і чомусь і сам сміявся.

За перегородкою гуторили жінки. Чути було — щось бабу Унгуляну недобрим словом згадували.

Спершись ліктями на коліна та підборіддям на долоні, Ілій наче від сонця примружив очі.

Думи виразно карбували йому чоло й обличчя. „Добре, що виклопотали поїзд“ — розмірковував був: „Зачекає, щоб усе підготувати до жнив і тоді вже — до Харкова. З жнивками — комуна сама впорається, а тим строк підряду вийде. Але правління наполягало привезти табір — „саме в гарячу пору“. Наполягав і присутній на правлінні. Чумаченко „побачать, — навчаться“.

А друге — Губар, голова артілі... Дізнавшись, що він, Ілій, знову їде, — вже по новий табір, і комуна отже поширюється — артіль мабуть забачила в цьому загрозу своєму перебуванню в маєтку, несподівано оскаржила постанову президії РВК'а перед ВУЦВК'ом, і Губар спішно виїхав до Харкова. При чому, артіліць знахабніло, одверто вже кпили з комунарів, — „Цигани! А слухайте не сюди, цигани!“ — гукали вони через тинь. — „Мать, зберете хліб і знову на свої каруци, признавайтесь?“. Зірвється їм: ось до Харкова поїхав сам Губар; найме там оборонця й таки викурять комуна з маєтку, бо державі хліб потрібний, а вони ж його хіба виють хоч зібрати? Цей маєток і земля — саме до снаги артілі“.

„А мо, цигани самі вже переїдуть звідси? Погомонять тоді, порадяться, — дадуть відчіпне“...

Комунари теж не мовчали. „Вони й самотужки впораяться“

„Артіль сама нехай переїздить, коли їй треба“...

Аж дивувався:—Сам же був у комуні. Допомагали, вчили... як товариші. Образ і зневаг, що циган — ніколи там не чув. Комуна зустрічалася й з артільцями. Тут теж артільці, а наче вороги. Тільки Губар, мов дивовижний виняток якийсь: люб'язно вітається, охоче відповідає, дає поради, — навіть кобилу свою продав комуні. А ніби ухилився, — чи то зайнятий? — а таки вперто ухилився від близького знайомства.

Казав про це в районі. Казав і Чумаченкові, проте... була вже така загальна думка. — „Артіль теж нова, а обсіялися там не погано; наділ малий; отже, не дивно, що вони на всю землю зазіхають. І цигани! Вперше комуна! Треба зважити на ті забобони, що віками вкорінялись у населення. До того ж, у районі колосальними темпами розгорнулася колективізація. Щодня — нові колгоспи, артіль... Горять навколо! Де ж узяти час і на такі, непершочергові, як на тепер, справи, що їх, до слова мовивши, цілком безбільно можна й на місці зліквідувати... своїми силами“.

Остання думка й тішила. Праця комунарів нанівець змете це все. З часом — налагодяться взаємини й артільці самі побачать свою темну, глибоку помилку. Адже восени, наприклад, твердили. — „Гулятиме та земля, як і цигани в таборах!“ — А вишло що? Засіяли не згірше їх.

І не намагався наблизитися. Вижидав. Через те мабуть і до зустрічі двох артільців недовірливо поставився.

Вже на шляху до станції відбулася та зустріч. Сивий, низенький дід підійшов до брички.

— Товаришу голово комуни! Я ось... я член артіль Овсій Шинько, та ще... теж член артіль. І так що хочемо ми, як залилося нас у артіль семеро бідняцьких родин, перейти до вашої комуни. Приймеш? — І допитливо дивився, чекаючи на відповідь.

— До нашої комуни? — Він не те, що не знав, що відповісти, — просто віри їм не йняв. — Чому раптом? Ви ж в артіль. Яка різниця? І взагалі... я вас, діду, зовсім не розумію.

— Та бачиш, товаришу голово, — зітхнув старий, — воно й соромно може розказувати, але як ми рішили вже проміж себе, то що ж... Чи є в тебе час, щоб послухати нашу кривду?

— Не дуже багато, та вже кажіть, що маєте.

І дід Шинько розірвав перед ним запону „артіль“ родичів колишнього поміщицького прикажчика. І скаржився тихо, винувано, що — „Зрозуміли вони, та пізно. Заманив їх Губар обіцянками, поки ходили вони та за артіль клопоталися. Як ще за пана — „на сезон“, наймав цей же Губар — а кінчався „сезон“ — куди хочеш — так і тепер туди йдеться.“

Щоправда, засіяли озимину, ярину, хутко й жнива, а де опиняться вони по жнивах — невідомо. Невідомо, бо на зиму артіль лишає тільки тих, у кого є коні й реманент. А як у них немає нічого...

Чому ж вони до району не поскаржилися? І чому не казали: хто там із тими кіньми й реманентом, ще як за артіль клопоталися?

То ж бо... Були вони собі одноосібники — буряки для цукроварні засівали — а Губар заманив обіцянками, то й сами, як єсть, наробили тепер шкоди: свою ж владу обманили, можна сказати. І він, бач, цим і залякує... й натяк робить, що за мовчанку на весну знову прийме й на кожну родину, крім одробленого, по чувалу зерна прикине. А до райо у?.. Та вирішили вони й туди вдатися. Тільки думали вже собі — поки там скарга, попрацювати в комуні. І хай не дивується товариш голова, що вони не цигани, а до циганської комуні просяться. Сами бачили, сами ж спостерігали: як засів проведено, як працюють — через тин адже! — і маловірство... як обмова, то все серед людей. Обмова, що лише таким, як Губар, і потрібно, щоб артільців проти комуні підбурювати, бо, мовляв, цигани вони. І оце й усе тут йому, попросту. І нехай приймає, або дасть уже хоч совіт їм тут який...

Порадив щонайшвидше вдатися з заявою до району. Розповів скаржникам про новий табір. — І тим то не знає ще, як із приміщенням уже буде, бо всіх же треба розмістити. Зараз він нічого відповісти їм не може, але й не відмовляє... так, так — не відмовляє. Оце їде до Харкова, а повернеться з новим табором, — зустрінуться тоді, й він на правлінні поставить це питання...

І поїхав, не дуже турбуючись за приміщення: взяв до ВУЦВІК'у спеціальну постанову РВК'а.

Уже в Харкові, виходячи з вагона, побачив: — Губар! З вадзізкою в руці чекає на поворотний поїзд...

Проте, того дня наче все пішло на добре. З ВУЦВІК'у справу передали на остаточне вирішення президії РВК'а — „оскільки й комуна й артіль у районі“.

Лише страшенно здивувався: подаючи скаргу, Губар усно заявив: — „Відколи осадилася комуна, коні стали пропадати. Селяни ремствують...“

Які коні?.. Був один випадок: з артіль жеребець пропав. Трапилося це може за тиждень так, — не більше — після утворення комуні.

Придивлявся до своїх: і сам ще був непевен. Але ніхто нікуди не відлучався.

Боляче вражений, пішов з ВУЦВІК'у до Нацменкомісії, і раптом — телеграма від Теренті — „Спільно вертайся. Справа нагальна“.

Не знав, що припустити, і це дужче непокоїло. Забув і

Чумаченка попередити. Лише братові телеграфував: „Сьогодні ж виїжджаємо. Вишли до станції два вози.“

— Знам'янка!.. Громадяни, вдень не помагається спати. Кому вставати: Знам'янка!..

— Та тут усі наші, — озвався хтось до провідника.

Бубоніли в кутку біля дверей. Невгомонні жінки вже сперечалися за перегородкою.

Таки не впоравшись із дітьми, Марина опустила раму.

У вагоні стояв пах кріпкої махорки й прозорі, пухнаті хвилі диму — мов легкий порошок вилися в промінні сонця біля вікон.

II

Віддалена й, наче шлях у глухому закутку полісся, лише вряди-годи проїзна, сонливо, якимсь байдужо зустріла табір невеличка Н-ська станція.

З червоно-цегляного будиночка вийшов високий Начстанції; під дощатим накриттям літній сторож згортав сміття на купу, і розпатлана дівчинка довгою лозиною — калюжі біля перону каламутила.

Сховавшись від жаркоти від накриттям, усі вони, здивовано, дивилися на прибулих, — і тихо щось казав начстанції.

Сонце далеченько запливло в синяву неба. Порепану землю цілими калюжами заливала пінява вода. Наче її навмисно, щоб хоч трохи прохолодити на станції серпневу спеку, — пошлено з зеленої цистерни.

Лише біля будиночка, на дощатому пероні, порушував сонливість гомін: ніхто не впізнав Верженіку. — Далебі! Зовсім не такою уявляв собі свою подругу дитинства — Сиргій.

А вона: струнка, рожева, в попелястій спідничці й білій ситцевій безрукавці, — грайливо метляла чорними кучерками спід червоної хустинки й мов вихвалялася жовтенькими сандалями на смагливих ногах.

Ще як поїзд наближався, саяна й живорадісна стояла вона перед будиночком. І з нею — дядько Теренті в зеленому костюмі й чоботях з брезенту.

Вітаючись, Верженіка всім подала руку. Тоді — йому. І зчервоніло, по дівочому ще чисте, обличчя юнака.

Босоногий Сиргій так і лишився стояти перед нею, незграбно мнучи в руках свою облізлу волохату шапку.

Щебечучи, Верженіка схопила Іонка на руки, поцілувала замазуру й, витираючи йому носа, питалася: — А чи хоч слухняний же він хлопчисько?.. Слукняний!.. Тоді добре! Тоді вона йому за це ось і носика почистить.

Бабуся Шасіка любовно оглядала Верженіку:

— І виросла ж ти, дівчино, нехай здорова будеш. Уже Сиргія наздогнала...

Сиргій посмідившав, одягнув шапку й, знечев'я, задивився

на Іонека, що хоч і твердив про свою слухняність, та коли Верженіка взялася до його засохлих шмарклів, дригнув ногами й різко закрутив головою.

Ілій просто з вагона підійшов до брата:

— Чого ж каруц немає? Не дістали хіба телеграми?

Та саме ці питання не в меншій мірі й самого Теренті турбували. Він був дуже схвилюваний і хоч і мав уже для брата більш-менш спокійну інформацію про ті події, що через них він так раптово телеграфував йому до Харкова, а проте... Ілій спитав про каруци й хвилювання ніби відштовхнуло від Теренті спокій.

— Телеграму твою якраз дістали ми, — відказав він братові. — І я вже наготовив був каруци, але артильці поспоходилися до воріт комуні й не пустили мене з кінями.

— Не пустили?.. Як не пустили? Чому? — передчуваючи щось недобре, тихо, щоб ніхто не чув, спитав Ілій.

— Крадіжка сталася, — й собі вже тихо заговорив Теренті. — Вночі з пасовиська дванадцятро артильських коней вкрадено. Там такий лемент... Кричать — „Не було циганів, то й не крали, а як прийшли: жеребця вкрали, тоді трохи перечекали й одразу аж дванадцятро!“ І все питають — куди ти подівся. „Не підемо звідси“, — кричать „поки міліція не приїде!“ А наші в полі: жнива кінчаємо. І ніхто ще не знає. Вчора Верженіка прибігла на поле, телеграму твою принесла, а сьогодні Губар літав до району й повістки там привіз. Завтра вже й міліція буде. Наче в комуні збираються шукати...

Каруци ладналися на шляху за червоно-цегляним будиночком.

Схвилюваний Ілій підїзжав Марину: — Жахлива несподіванка!.. І все таки, щоб хтонебудь із комунарів повернув на старий шлях? — того не може бути. Але про всяк випадок... розповідь їй і про Губара, й про крадіжку жеребця, і про Шинькову скаргу... Страшна пляма може впасти на комунарів і цілу комуну затаврувати тим ганебним словом — „конокради“. І коли не знайдуть коней, жадна сила, ніхто не звільнить їх від неї.

Марина взяла Марту за руку й попростувала до Ілія.

Валка минула станцію. Побік шляху — хвилями чіплявся за траву пасматий порох.

Дідусь Ніруца зняв віжки; змотані, кинув на каруцу й подався й собі слідом за Мариною.

З правого боку табору — ліс, мов від золотої мжички, залитий прямовисним, стрімким промінням. Густий і довгий, — здавалося він і обрії синюваті десь переступає. А з лівого — в глибокий сон пірнуло сите поле. Там: густо, як у тісних цвіточниках, сплелася березка з дзвіночками; на червоних

головках будяків — поснули метелики; бджоли тихо дзижчали й моторно бігали ящірки. З писком хитали й підточували стеблини — польові миші. І десь поблизу тремтливо знімалися голоси цвіркунів.

Нерушимий обшир ліворуч табору. Барвисте, налите ваготою поле, неначе мліло.

... На узліссі, під високими соснами біліла Верженічина безрукавка. Поряд із нею: простував Сиргій і, вдаючи звиклого до далекої пішої мандрівки, напиндючено дріботів Іонек. А коли Верженіка турбувалася: — Чи не болять йому ніжки? І може він на каруцу хоче? — Іонек супився й, щоб довести, що він аж ніяк не стомився і йому зовсім і не болять ніжки, — вистрибував і хутенько гнав наперед. Лякана бо каруца: — Ой, не сяде він тепер! Труситися в пилюзі, коли тут: травка невитолочена, ліс високий, під ногами сухі гілочки тріскотять, квітів рясно... Й сонечко лоскоче обличчя. А Верженіка така хороша: і на руки його вже брала й цілувала. І обіцяла навіть: „Якщо він справді слухняний, то сьогодні ж гратиметься з дітьми у великій-великій кімнаті. Там і коник єсть, і м'ячик, і іграшок багато...“

Іонекові мало дух не перехопило — Іграшки! А... а він бере їх у пазуху, сяде на коника й, щоб позадаватися перед Мартою, висуне їй язика: — Ага, ага! А в тебе немає!.. Немає!..

— І Марта буде там? — спитав він тихенько Верженіку.

— Звісно, і вона буде. І Марта й ти, — всі діти гратимуться. Іонек упало, ображено затихав:

— І іграшки Марта теж візьме? І коника?

„Ні, коник Марті непотрібний“, — заспокоїла його Верженіка. — „Коника вона тільки йому дасть.“

Іонек повеселішав. — Ге, ні! Хоч як уже може болітимуть йому ноги, та він про це не скаже... бо ще посадить його Верженіка на каруцу, Марта вистарцює собі всі іграшки і тоді, про-щай коник.

І щоб наперед піддобритися, він удавав, ніби йому так же ж хороше з нею. Навіть і за руку Верженіку взяв і так і дріботів уже поруч.

Проте, дедалі йшли вони, то менше приділяла йому уваги Верженіка. Вона тільки до Сиргія зверталася. Іонек і хмурився через те, а не допомагало. Гірко стало від того Іонекові на серці. Засмутившись, він хотів був навіть і заплакати, щоб хоч цим видити й висловити той рішучий, гарячий протест дитячої впертості, що вже наростала в ньому. Але не заплакав: злякався. — Адже Верженіка подумає тоді, що він стомився.

А Верженіка, рада, що Іонек не пхинькає й не проситься на руки, — бо й каруци вже позаду — захопилася розмовою.

Закидавши Сиргія питаннями про подорож, Харків, про будівництво, — вона часто перебивала його відповіді: — А чи

пам'ятає він, як бавились вони в таборі?.. А не забув Сиргій випадку з гніздом на горі в Ізмаїлі?.. — І сама ж сміялася й казала: — Ну й дурні були!.. От дурні!..

— Але досить... згадувати, — нараз мов схаменулася Верженіка. — Тепер вона має розповідати. Тільки з чого ж почати їй?.. Ну хоча б... та почне з цього ж таки місця, бо Сиргій гут нічогоісінько ж не знає, егеж?.. Тавжеж не знає: не був у цих краях. Ну, так от. Оцей ліс — дуже довгий. Він за верству так до комуні обривається й за комуною далі йде... кудись аж за район іще. А внизу, туди-туди... он, ледве бовваніють, — нехай Сиргій дивиться в напряму її руки! — он, ніби купи чорні, — бачить він? — то хатки. Село. В районі жартома звуть його „Братишка“. І це тому, — ніби уважно розглядала вона неясні контури тих хат, — що за часів, коли Радвлда билася з своїми ворогами, тут знаходили собі притулок різні банди, що не визнавали ніякого порядку, склалися переважно з глитайських синків, домагалися бурхливої гульні й — тільки не знати чому! — іменувалися братишками. На Україні чимало було таких банд...

Сиргій зауважив, що він уже знає про це. Знає й про героїчну боротьбу Червоної армії.

— Знає?

І Верженіка, ніби інакше, — це з задоволенням помітив Сиргій — зовсім ніби інакше подивилася на нього й навіть витріщилася з дива, слухаючи його жваву розповідь про червоний куток.

„...Вже збирався — і не тільки він — і лікнеп відвідувати, але батько її, дядько Ілій, приїхав... Та от, цікаво — де їх знімали? — бо він у кіно бачив комуну.

Верженіка наче скинулася: — Бачив? Он як!.. А не каже. Та де ж знімали? В комуні й знімали. А бачив він її?.. Що? — Ні? От такеньке!.. Вона ж стоїть там у червоній хустинці біля столу, — біля дітей.

— То то ти? — захоплено скрикнув Сиргій.

„Авжеж, вона! І як йому тільки не соромно? Такий він хороший? Не впізнав...“

Тоді мусів Сиргій сказати, що він навіть і на станції її не впізнав. — Така вона стала.

— Тобто? — наче задирливо прискіпалася Верженіка. — Яка ж це „така“?

Але Сиргій замкнувся: — Така.

„Та яка ж „така“? Хай скаже.“

Ніяковів юнак: — Хіба він знає? Ну така... інакша. Здорова стала.

...Вони підходили до довгуватої похилої дерев'яної халупчини, що, як курінь, витикалася з лісу й, бачивши Сиргієву зніяковілість, Верженіка змінила тему розмови. — А ото в лісі, — розповідала вона, мов і не чекала вже на відповідь, — об'із-

никова хата. Це комсомолец Хмарник. Колишній червоноармієць — Микола Хмарник. Райком комсомолу прикріпив Миколу, — бо й мешкає він близько — до молоді комунської. Вона з ним приятелює. До речі, — Сиргій мабуть не знає? — вона ж теж у комсомолі. І вже другий рік. У партизанській комуні була з батьком і там і вступила. І коли батько й дядько Теренті йдуть до району на партзбори, — бо свого осередку ще немає — то й Микола й вона з ними. А на відкриті — багато йдуть. Ого, заяви молоді про вступ до комсомолу уже в райкомі. От, як буде свій осередок!.. Батько сміявся: каже — „Молодь перевершує батьків“. — І це таки правда бо до партії ще ніхто не подавав заяви...

Верженіка уповільнила ходу, щоб Іонек не відставав. — А в районі, — розповідала (і все жвавішала) — в неї ще один приятель є. Рузя Шварц — секретар комсомольського райкому. Вчора треба було піти до неї, але сама вона не ходить, бо це — як на півдорозі від станції до комуні — верстов із п'ять, а батька не було. Тож зайшла по Миколу. Так лісники сказали, що Хмарник ось уже другий день як поїхав кудись, тільки не знають вони — куди. Тут і на них чекали. І, взагалі, тепер комуна має хто й зна який клопіт. Зустріч ось!.. Адже дядько Теренті ще з вечора наготовив дві каруци, але артільці не пустили коней. Це з сусідньої артільці. Їхній голова, Губар усе заяви пише, щоб комуна переселили. Ну, а їм відмовили. Через те й лютують вони тепер... Приключки шукають, щоб сваритися. А це в них з пасовиська дванадцятаро коней хтось украв...

— Дванадцятаро коней?!

— Ага, — спокійно реагувала на Сиргієве здивування Верженіка. — І вони вже в міліцію заявили. Завтра прийдуть шукати. Через те ж і не пустили артільці. Стали за ворітьми перед кіньми — „Не пустимо“, — гукають — „без міліції“ „Повертай назад!“ Вже мало з кулаками на дядька не лізли. І довелося пішки йти, бо, нічого не знаючи, табір марно чекав би на станції...

Не зупиняючись на хребті узвозу, Верженіка оглянулася. — На узлісі: батько, дядько Теренті, Марина з дочкою — і дідуся Ніруца за ними поспішає.

...Кутив табір. Ніби пустотливими, кволими наскоками вітер осінній шугав на шляху й, ще безсилий знятися вгору, виткою пілюгою осідав на дерева.

— А он і комуна наша! — гукнула Верженіка.

Краєвид змінився. Внизу, за байраком розгорнулася широченна брилувата балка й потім, як полонина, вигинався горбкуватий узвіз. За ним: стріхи довгих і наче дуже низеньких білих будинків.

— А та... артіль де? — спитав Сиргій.

— Там же. В тих же будинках. — Верженіка нахилилася й взяла Іонєка на руки.

Не чекали на валку. Ліс обривався, і в брилуватій балцінемов у кузні за ковадлом, пашила задухою безвітряна серпнева спека.

Жодного слова не пропустила Марина з Ілієвої розповіді. Табір під'їздив до комуни й Теренті непомітно показав їй Губаря. — Вилищуватий (руді вуса щетинкувато підрізані), в червоно-краплистій білій сорочці й криластому солом'яному брилі, з хитрим вогником у невеличких зелених очах, — він чомусь злосливо хихотів біля воріт.

І з гурту артільців верескливо вихопився жіночий голос: — Ач, коні які! Може обміняли вже?

Повновида, стегнаста молодичка злоехидно згорнула руки під грудьми.

— Господи, дожили люди, — зневажливо знизала вона округлими плечима. — І дивитись уже нудно. В тон їй розітнувся чоловічий голос:

— Крали б уже собі коні, та ні ж — і воно пре на землю!

— А хіба не казав Нестір? — не вгавала молодичка. — „За радянської влади навіть і цигани, — навіть і цигани у пошані! От сміха... Чи бачили отаке? — комунію конокрадів зорганізували. Подумайте тільки!

Губар і собі гукнув:

— Ну й ну, — вщасливили сусідством!

У гурті знявся гомін. Хтось, заїкуючись, вигукнув погану лайку.

— Громадянине Губарю, чого ви посходилися до воріт? — раптом озлився на нього Ілій.

Губар виступив з гурту, розставив ноги і, як чабан на гирлигу, розвагом сперся на гвинторізну палицю.

— А ось приїде міліція, тоді й дізнаєтесь, громадянине Минзу, чого ми посходились до воріт! — гостро, аж бриль йому довгополий затрусився, відрубав він брутально.

За ворітьми поквапно сперечалися артільці.

Ілій ходив охмарений. Теренті супився. Принишкла Верженіка. Шасіка, наполохана, мовчала й не знати чому — злував на Сиргія Ніруца.

Знетинені, позсовували серед подвір'я каруци й мовчазним натовпом пішли за Ілієм.

Дивилися, слухали й потай, поволі зроджувалася певність. Глибока віра розмітала, розвіювала невеселість натовпу.

Верженіка аж сердилася, вимагаючи... — „Неодмінно з дитячої кімнати розпочинати огляд комуни!“

...Вона відчинила широкі, подвійні двері, ввійшла — й застережливо замахала руками на порозі:

— Діти, тихше! Тихше!

Хлопчаки й дівчатка — всі в попелястих халатиках — з шумом оточили її, безцеремонно, і з допитливою цікавістю озираючи прибулих батьків і дітей.

— Чергова, а хто пустував? — спитала Верженіка...

Діти притихли. Старшенька на вигляд дівчинка тоненьким голосом озвалася:

— Ніхто не пустував!

— А на підвіконня не ти плигала? — нагло видав чергову опецькуватий хлопчик.

Усі засміялися. Почервоніла засоромлена чергова, похилила голову: — Так то ж вона виглядала... — Але Верженіка схопила зі столу м'яч і діти — з галасом забігали по кімнаті.

Батьки підштовхували своїх від дверей,

— Кидайте сюди! — пустила Верженіка підлогою м'яч до батьків.

Біля дверей ввіймали м'яч.

— А ви ловіть! Ловіть! — зупинила вона дітей садочку.

М'яч покотився назад. Знову до дверей.

Батьки вже не підштовхували дітей у спину.

Верженіка перехопила м'яч.

— А тепер сідайте по п'ятеро! — гукнула вона. — Кубики будемо складати!

Згрібши зі столу цілу гору коробочок з кубиками чергова розносила їх п'ятіркам.

Іонек ніяк не наважувався випустити з рук материну спідницю, а таки й він зрештою опинився за столом.

Верженіка звела руку. — Увага!.. Нехай п'ятірки складуть їй ведмедика. Хто швидше?

Батьки повагом, потай усміхнені, виходили з кімнати. (Сирій взявся допомагати п'ятірці, де сидів Іонек, — ведмедика складати.

Тихо, щоб діти не чули, зачинили двері.

— Прошу!.. Прошу до стайні! — промовив Ілій. Він, мов бригадир на культпоході, повів скупчений, негомінливий натовп до довгої, червоною черепицею критої, стайні, — і голосно розповідав:

— Нещодавно „Державна стайня“ молодняк тут вирощувала. А колись поміщик, аматор коней, англійську породу для розваг своїх розводив...

З високих, щільно пригнаних дверей довгої стайні сполохано майнули під ногами кури і тривожно, обурено розкудахкалися на подвір'ї.

...На десятки метрів, — стайня чиста, затишна. Вузькі, але густо наставлені засклені вікна весело жевріли на помостах,

ніби заповзялися бодай у проходах десь, а таки винишпорити якусь вибоїну або ямку невеличку.

В кутку-четверо коней...—Що мали по вас їхати, — сказав Теренті. — ... вилискуючи чорними крупами, вривзно, гучно пирхали над яслами. Рівно поставила голову тонконога рижа кобила.

— Цю вже тут придбали, — вгадуючи запитання в захоплених погледах — сказав Теренті. — В артіді купили.

Біля дверей на довгих кілочках: хомути з новенькими, добре підшитими повстяними пітниками, збруя...

Над яслами, немов віконечка, поприбивано маленькі з випаленими чорними літерами дощечки.

— Гица Лупу!... „Швидкий“ та „Вовк“. А ця... — Теренті вказав на таку ж дощечку поруч. — Еви Міцу. Зазначено, які коні до нього прикріплено. Третя — дощечка коней Юди Дердела...

... На подвір'ї, в кінці тина: обгребені, акуратно вивершені скирти сіна й соломи.

За скиртами: фарбовані на червоне сівалки, борони, — чорні, наче щойно змазані, плуги...

Теренті штовхнув рукою двері широкої будки — всередину. — Кузня! — Усі впізнали майстерню, що в ній чи не кожен вважав себе за неперевершеного фахівця.

...Минули стару, теж черепицею криту стайню (тут, за вказівками Теренті, відокремили свої коні — „Поки ветлікар з району приїде. Чи хорих нема?“) й згуртувалися біля канцелярії.

Теренті виніс грубезну книгу: — Щоденник робіт. А заведено його, — і теж за прикладом партизанської комуні — щоб мати точний облік усієї робочої сили.

Розгорнув книгу:

„Бригадир Секара!... Працюючи в полі, бригадир Секара та його дружина доярка — за осінь і весну мають 840 трудоднів.

...Теренті Минзу!... Лише 205 днів, бо й обов'язки загоспа виконує. Сармануца, з бригади Секара!... З дружиною й матір'ю вкупі — 827 трудоднів“.

Далі не читав...

Між скиртами під густолистими шовковицями на видноті — плетена з лози обора. Корова вистромила, глянула своїми тьмяними великими очима, тужно замукала — й опустила голову.

Побіля обори — підтикана комунарка. Вона всміхнулася, привітно кивнула до натовпу, сперла об стовбур шовковиці трабл, з горожі зняла дійницю і пішла за обору.

Теренті, мов на запитання, відповідав: — Усіх корів — три. Оцю, первістку, на фураж недавно обміняли. А що дві корови ялові, їх привчили — от як і Басарабі віддавна працюють

водами й коровами — і використовують у ярмі: гній возять, свіжу воду на поле, харчі... трохи навіть і боронували. Сутужно з тяглом. Довелося розвантажити коні від зайвих дрібних робіт...

Проходили — за покриту новим карнізом криницю — до будинку й за ворітьми вже тихо гуторили артільці.

...Двері з бічної кімнати — клубу відчинено в коридор. Задні дивилися через голови передніх. Марина стала на передки. — Картини на стінах... Нитками прикріплено на шабатурці частки розібраної рушниці. Газети...

Уважно, довго розглядали невелику, з рівненьких клаптиків паперу зліплену й фотами по кутках оздоблену стінну газету.

— Це ось, — показав на довговусого Ілій, — бригадир Секара. Знімали комуну для кіна, так і кращих ударників сфотографували...

За клубом, наче великий квадратний отвір, випиляно стіву й такі ж довгі, як і в дитячій кімнаті, але високі столи й лави. І рівно так — з обох боків. Посередині — чорна, шкільна дошка...

Ілій казав:

— Узимку комунари вчаться в приміщенні їдальні. За постановою правління, комуна запрошувала з району вчителя. На цю зиму мабуть уже двох візьмуть — це для дорослих. Учитель і жив у комуні. В кімнаті Теренті...

— Ага, — от-от... живуть де комунари?

— Сплять де?

— Побачити бі!... — і з клубу — коридором, униз, повз дитячу кімнату — рушили, щоб подивитись.

Жінки зупинялися, прислухаючись. Марина й собі глянула. — Дітей не видно за напіввідчиненими дверима. Біля вікна Верженіка перегортає в руках якусь червону книжечку. Сиргій картки розглядає...

Але Верженіка не помітила жінок. Допмагаючи їй влаштувати дітей за кубиками, Сиргій надбав розірвані кіноплівки, альбом партизанської комуни... — І ото й побачила їх біля вікна Марина. Верженіка показувала Сиргієві фото дівчини в червоній хустинці. Сіроока, та дуже скидалася на Верженіку. Тільки на обличчі була худіша й волосся їй хлопчачому підрізане на шиї.

— Це Рузя Шварц. А це, — показала вона йому друге фото, — Хмарник Микола.

Великі, ніби сумні темні очі, світло-каштанова хвиляста чуприна... — Сиргій з ревною увагою дивився на високе юнакове чоло, на вперті, рівно стулені губи, — на ніс довгий... — І Верженіка говорила:

— Микола — чудовий товариш. Він дружить з нашими хлопцями. Читає їм газети; стінну завжди допомагає випу-

скати; гуртком керує... І вони з ним. Усі люблять Миколу. А з артильськими наші не ведуть кумпанії, бо ті... глузують. Циган смердючими взивають. Особливо Губарів сив... Мишко, — пика, як і в батьків; вилицювата та злослива...

Прикро зімкнулися брови. Почервоніла, ніби обурена: спало на думку — „Схилена, поралася на грядках у городі. Ніби щось гупнуло біля тива. Оглянулася: — Мишко з собакою...

Штовхнув її на грядки, вдарив ногою і, тиснучи голову за коси до землі, нацьковував собаку:

— Тигр, хопи! Хопи ііі...

... вирвалася. З розмаху угріла лопатою по голові — аж лопатильно надвое розлетілося. Мишко брязнув навзнак.

Тепер ходить з обв'язаною головою й нахваляється:

— Піймаю — роздеру!...

Сиргій перевернув фото.

— Ні, Микола таки дійсно чудовий товариш. От познайомишся — побачиш...

Верженіка пішла зачиняти двері. Чула — батьки проходять коридором.

Сиргій мовчки поклав на підвіконня Хмарникове фото й розгорнув альбом.

За столом, у тисняві урмилися діти й чергова тоненьким голосом проказувала:

— Це о-так треба ставити. А це о-так...

IV

Ранком дідусь Ніруца робив огляд старої стайні, — і на подвір'ї хтось злякано гукнув:

— Міліція приїхала!

Потім — гомін чув: за тином ув артилі, біля воріт комуни...

І коли вийшов із стайні — побачив Губаря, артильців двох... — І витрішкуватий, шокатий міліціонер у гурті комунарів. Кашкет йому хвацько перегнутий. Нарозхрист — гімнастівка.

Дідусь наблизився, зняв шапку й мовчки привітався: до людини в червоному кашкеті у нього ще з Тирасполя зродилася пошана.

— ...в райміліції ніхто не залишився, — говорив до Ілія й ніби сердився міліціонер. — Відчиняйте стайню: чого тут... затримувати мене даремно?

Це видимо здивувало Ілія.

— Ми вас і не думаємо затримувати, — сказав він.

— І добре зробіте! — огризнувся міліціонер.

Ілій навстіж відчинив стайню.

— А це чиї? — пішов у куток міліціонер.

— Чиї ж?.. Комунські, звичайно!

Міліціонер щось невиразне бовкнув, розгорнув коричневу обгортку й ткнув олівцем ув артільця й Теренті.

— Ти і ти — будете, як поняті.

Мовчанка по закутках запала. Всі дивилися на міліціонера, незрозуміло презирилися — що він пише? — й не підходили до коней.

Губар поклав долоню на спину породистої кобилі. Начистий блискучій шерсті затремтіли пальці.

...зняв руку. — Пильно доглядав він бистроногі кобилі з поміщицької стайні. Було — мав і поміщик, і біля нього мав і він — та загуло! Поміщик уночі покликав: „Губарю, в Росії — розрух. Іду я й на тебе здаюся: ти — не зрадиш!“ І спливали роки. Приходили червоні, білі. А такі приїхав... з німцями. Поцілував, і англичанок — власноруч подарував — „За пильність і відданість!“ І далі розрух. І далі червоні, білі. За все чіплявся. Цілим хутором пішов і до Махна — і той утік... туди, де й пан. І жив чутками — звідти. Незламний у своїх прагненнях і намірах, вичікував: — Приїде. Приїде й вдруге! — І на землю — глибокий чернозем — і на маєток — вичікував. У сільраді навіть працював „довір'я заводивував:“ не втрачав надії — ані вдень, ані вночі. — Невже ж доля так ніколи й не всміхнеться йому знову? Аж ось, виїхала з маєтку „Державна стайня“. Але організовуючи „артіль“ — пробі, один теперечки не заарендуєш і не розженешся: артіль у моді. Ну й ми „артіль“! — не знав, чи поведеться ж йому за шитом „артілі отієї“, тож і вистерігався обох держати. — Хто на безпеці чується тепер? — А що в артіль справив закрутилися якнайкраще, аж мріяв: — Якби та назад її! — І вчора, частуючи в себе племінничка-міліціонера „щоб підкріпився перед ділом“, суворо наказував:

— Важна англичанка! Вона тут: я не випустив її. А коли хтонебудь може проти, так ти нацундрувізьми їх. Візьми на цундру, — присади! До вечора вони й сами повтікають; цигани ж, як раклуги, міліції бояться! А більшого — мені й не треба...

— Дозвольте, товаришу, з якого ж це приводу я маю бути за понятого? — розірвав мовчанку Теренті.

— Арешт на коні накладаю! — не переставав писати міліціонер.

— Арешт! На наші коні!... Це чому?

Стиснув щелепи й облизив писати:

— А ви не чули? Не знаєте, що в артіль дванадцятіро коней вкрадено? Не дістали повістки вчора?

— Повістки дістали, — вже Ілій відказав, — і чекали на вас. Але з'ясуйте, прошу, до чого тут наші коні й арешт?

— Ах ти ж... наївність яка! — роздратовано захитав міліціонер головою. — Так таки й не знаєте нічого?.. Підозра на комунарів падає, а ви збираєтесь кудись вивозити їх, ско-

вати... Та воно й зрозуміло, — мов підтримуючи чинюсь, допіру висловлену думку, розмірковував він, пишучи, — знялися собі, як цигани... шукай потім.

Вражений Ілій:

— Підозра? Але вона безпідставна. І комуна зовсім і не збиралася ховати свої коні. Лише чотири тут, решта всі в полі.

— Це ми потім розберем. А є заява цілої організації, обов'язок міліції вжити заходів, щоб інтереси скривдженого забезпечити. І поки не розслідуємо справу, ці коні вже не маєте права виводити відціля.

— А жнива? Ви ж дурницю плетете! Хто триматиме їх тепер у стайні?

— Ну... коли так, — спохмурнів міліціонер, — я змушений віддати їх під розписку на схоронок. Де решта?

— Це всі. Я сказав — решта в полі.

— Брехня! — вже сяючи гордощами своєї перемоги, недбайливо мовив Губар. — Коні є. Я знаю, де.

— Як брехня? — сіпнувся Ілій. — Де коні є.

— А ви не збивайте його, — швидко крутнувся і став між ними міліціонер. — Коли скривджений знає, де коні, він зобов'язаний показати їх міліції.

Губар слухняно вклонився:

— Чого ж... і покажемо.

Спантеличений стояв Ілій.

Міліціонер дописав аркуш, кинув його до обгортки, але спохвату ступивши до виходу, зупинився просто Ілія:

— Ідіть і ви: ви ж голова! Ви тут відповідаєте!...

...Спіраючись витягнутими руками на свою гвинторізню налицю, Губар поволі випрямився біля дверей старої стайні.

— А ось і коні! — значливо всіхнувся він до міліціонера.

— Та то ж не наші! — вигукнув Теренті. — Вони лише вчора прибули. Це зовсім новий табір.

— Хо-хо! — уїдливо зареготав міліціонер. — У своїй практиці ми й не таке чували. Знаємо — скриня чужа, тільки хата моя?

Простуючи до стайні, міліціонер вийняв списаний аркуш, і, вже мов сам до себе, промовляв:

— Нічого, товаришок, міліція все виявить: на те вона й міліція. А як не почуваєте за собою... чого ж хвилюватися?

Артільці нетерпляче переминалися за спиною Губаря. З усіх кутків подвір'я й з будинка підходили стривожені за свої коні чоловіки й жінки. Вони хрипко, шепотом питали Ніруцу: — Чого сюди? Тут їхні ж коні? — Та дідусь лише здвигав плечима: — Хіба він знає?

Міліціонер вийшов зі стайні:

— Поняті! Ваші прізвища й адреса?... Розвнишіться тут.

Теренті лишився стояти біля натовпу.

— Треба, товаришу, спершу знати, за що розписуватись!— відказав він рішуче.

Міліціонер ізчервонів:

— Не довіряєш міліції?.. Читай! — І рвучко, розгнівано простягнув йому списаний аркуш:

— Протокол!.. На які саме коні арешт накладено! — Потому тоном наказу покликав артільців:

— Забирайте!... З цієї — чотири й з цієї — крайніх вісім!

Артільці повернулися до нової стайні.

— Та швидше виводьте, — гукнув і Губар, — пізно вже. Англичанку я сам візьму.

Але похмурий Ілій заступив їм шлях до стайні.

— Куди?.. Яке ж вони мають право? — швидко підійшов він до міліціонера. — Куди це „забирайте“?..

На подвір'ї знімався галас. Верженіка притьмом була біля нової стайні й з гуркогом замкнула двері. Сиргій подався за нею. Артільці вичікувально зупинилися.

Але міліціонер несподівано зарепетував:

— Яке мають право?.. Таке, що я арешт наклав. І раз ви відмовляєтесь виконати вимоги міліції, я здаю їх на схоронок артілі. А ви!..

Артільці знову рушили до стайні.

— ... Ви от, у військовому, — визвірився міліціонер на Ілія й Теренті, — ви повинні знати, що кожен мусить наперед виконати наказ міліції, а потім уже коли вважаєте його за незаконний, оскаржити перед начальником району. Цього й вам ніхто не забороняє. А ви що робите?.. Масу проти міліції підбурюєте, замість по закону чинити?

— Її ніхто не підбурює, але ми вважаємо, що ваш наказ таки невірний, незаконний, — зимно відказав Ілій. — І ми звичайно поїдемо, і не тільки до начальника, до райвиконкому... ми до товариша Чумаченка поїдемо.

— Можете! — махнув обгорткою міліціонер. — Хоч і зараз їдьте, а масу підбурювати нічого, бо за такі вихватки відповідні органи швидко знайдуть вам місце.

Міліціонер боком увійшов до старої стайні.

З дверей нової стайні артілець вивів двох коней. Прибулі разом загукали й посунули за міліціонером, але Ілій здійняв руки.

— Не чіпайте! — суворий, зупинив він їх. — Зараз Теренті поїде до району.

... Підійшов до артільця, висмикнув йому з рук повод і прудко подав коня назад, до першої ж каруци.

Верженіка й Сиргій метнулися запрягати. Артілець розгублено позирав то до нової стайні, то на похмурий натовп.

Щоб не втручалися, — говорив до натовпу Ілій. — Міліціонер може навмисно провокує, і винні будуть вони. Ось Теренті зараз поїде...

Бентежна й знервована, дивилася Марина на ввесь цей гармидер. Вона бачила, що жінки вже лютіють, намовляючи чоловіків не давати коней. Заплакана Шасіка побігла за Ниручою до стайні. І що Ілій зненацька гукнув їй:

— Марино, сідай поїдеш з Теренті! — сквапно, хмура, як і натовп, скочила на каруцу, хоч і ступила вже, щоб до стайні, до жінок підійти...

Теренті скинув віжки.

Сиргій відчинив ворота. Але гурт зупинив коні. Розлютовані артільці муром стали попереду:

— Знову тікати? Назад!..

— Не пустимо!..

— Назад, тобі сказано!..

Вивівши англичанку й чорного коня, Губар пустив обротьки:

— Лови!.. Не випускайте їх!

Сиргій злякано відбіг од воріт. Полотніючи і вся пересмикаючись, Верженіка щось зашепотіла до нього...

Теренті вдарив віжками. Запряжені коні дибки стали перед гуртом. Тріснув дишель.

Марина схопилася на ноги. Губар змахнув палицею...

— Що ти робиш, мерзотнику? — гукнув Ілій.

... А хмурий натовп заворушився. Загудів. З дверей старої стайні міліціонер уже виводив коні. Біля воріт, наче в рукопашній зіткнулися. На подвір'ї озвіріло витягали дишелі з каруц, кидалися по камін'я, пужална... З криниці полетів карниз.

І, мов блискавка, метнулася на англичанку Верженіка. Вона стягнула повода.

Спружинивши ноги, англичанка пішла задки до воріт; загартювала, згинаючи голову й рвонула, шугнула між каруцями через подвір'я на город.

— Стій! Англичанку ловіть! Ловіть англичанку!.. Губар запустив палицею кобилі під ноги.

З прокльонами и лайкою посунув натовп...

— і відхлинули, з дишлами в руках.

Дужим ударом відштовхнувши Шасіку, що, ридаючи, вчепилася за гриву своєї конячки, міліціонер заревів.

Шпурнув у натовп обгортку. Выхопив, — вирвав з кобури наган, і вискочив до натовпу:

— Назад — стрілятиму! Це бунт!.. Розбій!.. Де голова? Де голова комуни?

Стиснувшись у лавах, натовп хмуρο відступав. І мовчав. Гамір припинився. Всім урвалася мова. Тільки в очах була ціла безодня непокори.

Верженіка майнула через город. Рівно мчала шляхом англичанка.

... Губар перехопився через тин. За хвилину, така ж рижка кобила, в короткому поводі легко перенесла його через тин

з артіль й, обдавши натовп землею з копитів, уся витягнувшись під нагайкою, понеслася через город: у степ, навздогін за Верженікою.

Два артільці помчали через город на комунських конях. Шасіка вибігла з натовпу:

— Сиргію! Сиргію, зупинись!..

Сиргій плигнув на чорного, гривастого коня й пробоем — через ворота — ринув риссю. Артільці розбіглися — хто куди.

— Сиргію! — здушеним у спазмах голосом кричала бабуся — Сиргію!..

Очайдушно загаласували артільці.

... Сиргій був наготові. Він зрозумів — чого допомагається Губар; чому нападає, гримає й казиться міліціонер... — А напружена свідомість, як стій поставила перед ним караклівського дуку й поруч — Губар!

Тільки брови скрутив, коли Верженіка зашепотіла гарячково:

— Сиргію, вони не випустять... а треба до району повідомити. Губар залякує: хоче, щоб табір, щоб комуна розбіглася. Я сама поїду. Пильнуй, щоб не затримали...

Сиргій не чув материної мольби. — З яким скаженим — як у запіненого дуку! — виразом на обличчі помчав за Верженікою Губар. Рижа кобила легко взяла бар'єр тину й понеслася на шлях...

— Наздожене!

Борсалися, зривалися, вирували думки: — Наздожене Верженіку!

Через ворота й гурт, у степ... Мати знову щось гукнула. Ген, ген, Верженіка в безрукавці. Майнула на пагорку. Як у провалля зникла... Взяла ліворуч. І Губар... Губар теж бере ліворуч! Злетів йому солом'яний бриль з голови. Двое за Губарем... позаду. Але й він позаду!.. Ліворуч і ліворуч Верженіка завертає. Зігнулися обое в шаленій гонці. Вже самі лише тонконогі кобили одна за одною мчать.

— Не встигне він!.. Не встигне!..

Жахаючись цієї думки, не відчував повітря. Не дихав. Хапав його ніздрями. — Губар замахнувся нагайкою...

І тоді — весь у сльозах від безпорадності, захлинаючись повітрям, не маючи сили кричати, — пустився через степ; прилип до коня й, як вовк, зубами шию йому ловив, щоб угризтися й болем жадливим примусити... летіти... — Навперейми! Губареві навперейми!..

Верженіка завернула на шлях до району. — Вона до товариша Чумаченка. Дялька Теренті не пустили... Губар ударив. Щоб тільки як найшвидше, бо в комуні...

Згинаючись, узяла ліворуч. І холод пройняв тіло. Обважніле серце хутко-хутко забилося: Губаря в сорочці упізнала. —

— Женеться Губар! За ним—ще на конях, із розвіяними гривами. Гукає Губар... задихано гукає. А їй далеко ще! А їй...

Нишпорили очима в степу. Допомоги шукала інстинктивно: — Щоб не наздогнали! Не зупинили!

Завернула зі шляху.

... ще наперед пробіг, не стримавши кобилу, Губар.

У степ завернула: — Навперейми! Це їй—зі степу—хтось летить навперейми!.. Близько вже! Близько вже!..

Серце хололо. — Чи зупинилося?

Хотіла шарпнути струну-повід, щоб низом узяти. — До лісу... навпрямки. — І скрикнула.

Надсадно скрикнула, наче раптово, різко пойнята полум'ям і буйством незагнужданого шалу здичавіння:

— Сиргій!

Аж згорнулася до гриви: Зі степу—Сиргій! То Сиргій... Обійняла шию кобилі й свиснула... свиснула йому.

— Стій, кажу! Кажу, стій! — Губар наздоганяв. Уже головою дістає його засапана кобила.

— Стій каж-жу! — Вдарив кобилу ногами, розмахнувся й, майже рівняючись із нею, навідліг перетяв, наче прутом розпеченим, упік їй по голові й через усе обличчя.

З носа бризнула кров. Захиталося перед очима.

Ще розмахнувся... й сам посунувся з кобили.

Врізавшись між них, Сиргій перехопив нагайку. Плигнув, учепився на спині... за горло потягнув: — На землю!.. Поки Верженіка!.. Звалити на землю!..

Губар затремтів. Наче то звір йому на спину кинувся.

Артільці завернули на шлях. Один підскочив. Ударив Сиргія в обличчя кулаком..

Чула люте: —

— С-собако! — і ніби коні зупинилися позаду.

...крик — Сиргій крикнув! — далекий, глухий.

Схилом по сухій іжакуватій стерні мчала, гострим кутом обминувши шлях. Палило обличчя. Ніби перетяте, — болісно, нестерпно палило. Більше жоден звук не вихопивсь позаду. — Земля й ліс і шлях їй збоку — кружить, відлітає, стріпується...

Бачила за лісом першу хату й, налякана близькою погоною, як знетямлена, летіла до широкої вулиці районного села.

V

Чумаченка забирав непокій. — Гають час!.. Як голова комісії, він попередив і Шварц і Корка:

— Щоб ще вдосвіта були готові до від'їзду.

Обох поінформував:

— За планом III-го кварталу, райвиконком мав був обстежити артіль „Міцна організація“, вислухати доповідь її голови й вирішити питання щодо поширення приміщень і збіль-

шення наділу землі для артілі. Та проте, — хоч і ніхто на це не сподівався — президії довелося і склад комісії поновити й тебе, Корк, як начальника райміліції, на поміч кооптувати: ось заява від семи членів артілі надійшла:

„Нас ошукано. Губар удає з себе прихильного до радянської влади середника, а поводить за своєю старою звичкою поміщицького приказчика. Як організовувалися, бідняцьких родин чи не половина було в артілі, а через Губаря — лишилося тільки семеро. Він і за старих часів наймав „поки жнива“. — За 15 коп. ми всенький день гнули спини на цій же самій землі — а потім куди хочеш, бо тоді — земля панська була... Губар обіцяв підтримку, аби тільки клопоталися ми. Мовляв, усі посунули до колективів і в районі через та багато мороки, а в нас, як буде, виходить бідняцько-середняцька артіль, яка без допомоги, сама тобто може засіяти землю й сама ж і організовується, влада без усяких затвердить нам статут. А тепер, каже, що після жнив нам треба розрахуватися, або реманентом і кіньми пай внести...”

Ще заваджає артілі комуна сусідня, бо Губар хоче весь маєток і землю посісти. Тим то вони (особливо: Губар, жінчин брат — Нестір, що за рахівника в артілі, та старший конюх, син Губарів — Мишко) й намовляють проти циганів. Ніби всі вони копокради й треба гнати їх, як собаку чужу, бо хто ж знає, — каже Губар, — чи не скажена вона. І так що, виходить, що ми й владу свою ошукали. А Губар і загрожує цим. Коли що, то й вам, каже, не минути бупру. Як за обман, каже. Але хто ж знав, що він назбирає „артіль“ кодла своїх родичів, які з ним же й у махнівських бандах були, а потім, щоб уникнути кари, цілим хутором подали на амністію, бо віби примусили їх туди йти.

Повірили йому: думали — є коні, реманент, то й працюватимемо колективом”...

— І над цією заявою глибоко замислилася президія: — Губар — і, виявляється, колишній поміщицький приказчик!... А він же незмінно, весь час за уповноваженого від сільради на хуторі. Знали: середняк, не поганий уповноважений... і тільки. І тільки, бо в районі, де чимало сіл цілковито були стероризовані, залякані й спровоковані від різних банд, і досі є люди, яких такі нелегко відрізнити: хто „з примусу“ тоді, а хто... Але й скаржники!... Вони ж напосідливо клопоталися. Дід Шинько так просто цілими днями сидів у районі. І ВУЦВІК надіслав до президії РВК скаргу артілі. Хтось окреслив у ній синім слівцем — „...просимо, щоб циганську комуна перевели до іншого маєтку, — є такий верстов за п'ятнадцять. І артіль там менша, а будинків більше, бо наша артіль сама може обробити всю колишню поміщицьку землю.

Отже, тут тільки користь державі..." Пропоновано на місці, разом із представниками зацікавлених організацій розв'язати справу...

— І він, як член президії, погодився головувати в цій комісії, маючи на увазі й розмову з Минзу про зустріч нового табору. В листі, вже з Харкова, Минзу обіцяв телеграфувати день приїзду. Втім, телеграми не одержано. Та поки табір збереться виїхати, комісія напевне і справу закінчить, і зустріч встигне організувати. Тим то й скаржників — уже як голова — повідомив про виїзд комісії до комуни "... — Отаку дав інформацію обом — і Шварц і Коркові — як членам комісії. Проте, вдосвіта таки не виїхали вони до комуни.

Шварц навідувалася й знов побігла: — Адже поруч! Приїде Корк — нехай гукне.

Вже й сам ходив дізнатися, чому немає Корка, але в райміліції самого лише сторожа зустрів.

— А Корк де?

— Товариш начальник кудись поїхав. Об'їзник лісу, Хмарник примчав за ним. Ще два міліціонери поїхали на кабрітці. Третій — Губар, повернувся вчора з села, та навіть і до приміщення не заходив: десь і його покликали.

Лишив Коркові записку — "... приїдеш, негайно збирайся до комуни" — й повертався з наміром їхати без нього. Але, переходячи вулицю, за подвір'ям райвиконкому... — Чийось коней, — побачив, — прив'язано до широкого паркану! На розі — кабрітка. Міліціонер верхи. Другий — під парканом. Хлопець біля нього. З того краю — Корк жеребця прив'язує...

З райкому вибіжала Шварц:

— Товаришу Чумаченко, швидше! Ідіть швидше!... Ого, тут ціла історія! Ось послухайте тільки!...

...В райкомі, край столу, весь обірваний, заболочений, без шапки — Хмарник. Скуйовджена світло-каштанова чуприна й обличчя заляпані шматочками висхлої грязюки.

— Що сталося, Хмарнику? Відки ти такий?..

І Хмарник у міцні лещата схопив увагу всіх:

— Щоб спекатися сусідства циганської комуни, артіль симулювала крадіжку своїх дванадцятьох коней, — от що сталося!

— Ну... — тільки й промовив. І звук його голосу... не знати: запитання в ньому, чи подив?

Брязкаючи острогами, ввійшов Корк, — молодий русавий і статурний — і зупинився біля дверей:

— Вже розповідає? Н-да... дільце!... — підійшов до вікна й сів на лутку, очікуючи,

...Хмарник обтер долонею заболочене чоло. — А подробиці цього "дільця", як каже Корк, короткі. Об'їздив він ліс, і раптом, — ніби розмова. І коні форкнули. Ясно, лісокради: хто б ще?.. Коня тоді до стовбура — і сам туди. Ні, коно-

кради. І щоб вони думали, кого побачив він?.. Губар, голова артілі — раз, його сивок Мишко — два й з ними — заїкуватий Нестір, зятьок Губарів.

Чує — Губар навчає. — „Ведіть до брата. Та нехай жеребця продає, бо коли назад, підозра виникне. Як так? жеребця восени вкрадено, цих — тепер, і всіх знайшли!“

Нестір щось відповів. Мишко притакнув. „То нічого“, — відказує Губар. — „Я добре обміркував: в міліції племянник, і наказати, щоб скрутив там уже справу, а братів Минзу, як верховодів, — заарештувати. Мовляв, на них артіль підозру має. І це ймовірно: коні, а вони — цигани“.

„Клопіт тільки з кіньми“, — перебив Мишко. — „Краще облити було б гасом і запалити к бісу їхній будинок: вони ж безхатники. Сами б роз'їхалися. Я напоготовив дві четвєрті. Думав уже...“

„Куди — запалити!“ — стривожився Губар. — „Хочеш, щоб цілий маєток загорівся? Чи інших засобів немає?“ — І стихив голос: „Так і треба, щоб вийшло, бо на Харків утрачено надії: скаргу до району передано. А не буде цих... осоружних циганів, — справа одразу ж на нашу руч обернеться. Район і сам тоді віддасть і маєток увесь, і землі. Тільки треба матись на обачності“.

Ще там щось шушукав. Наказав лісом братися. — „До ранку, щоб вернулися“ — й поїхав на рижій кобилі. А він тоді — з Мишком і сам би впорався, так Нестір тут! — до товариша Корка.

Цілісінський день учора пополазили в лісі. Мишка спіймали, й коні всі. А Нестір — зник. Десь виглядає, певно, щоб попередити побігти...

Корк зліз із лутки:

— Не вийде він до ночі з лісу. А вийде... міліціонер не злазить з коня. Швидко наздожене... — І на цім слові, статурно випрямивши свою кремезну, ніби трохи вайлувату в руках постать Корк — і всі, мов вибухом уражені — шарпко обернувся.

Перекинувся стілець. Шварц скочила на ноги. Хрюпнула клямка. Немов би хтось ломакою двері з завси виважив.

...Улетівши на вулицю, Верженіка зупинила англичанку. Як врита, стала верхи на шляху. І гнів і радість... Серце як не обірветься. — Побачила!... Побачила артільські коні й вилицюватого Мишка біла паркану. І міліціонер із сідла схилився до Мишка:

— Мовчи вже там!.. Свої ж коні, сволота, краде. Куди ти їх вів?

Боялася, що не добіжить до райкому, знепритомніє, десь упаде...

І не стало сили зупинитися перед дверима. Штовхнула, кинула їх обома руками. Хитнулася на порозі, тримаючи ви-

тянутими руки, часто дихаючи, розпатлана, з стрічкою крови на обличчі й чолі.

— Товаришу Чумаченко! — верескливо скрикнула вона. — В комуні побій! Артільці напали!.. — й, хоробливо знервована, раптово, гостро стріпнулася й наче знемагаючи, — конвульсійно вчепилася руками за одвірок.

VI

Здавалося, всіх поійняла хороблива Верженічина знервованість.

Шварц і Хмарник, мов на сухих грудках трусилися в деренчливій старій кабрітці.

Чумаченко туго взяв повід.

— Пильнуйте заарештованого! — гукнув до міліціонерів Корк. — З комуні поїдемо, щоб показав, де жеребця сховано... — і розгонистою кавалькадою, що скидалася на раптовий партизанський рейд ворогові в тил, з цілковитої швидкості алюра — зупинилися перед лісом унизу.

Дивилися вище: туди, на гору. — На узліссі — коні! Видко круппи їхні.

... Галопом помчала до лісу Верженіка. — На узліссі рижа кобила!.. Повернув голову гривастий чорний кінь! Мабуть Сиргія до лісу затягли!.. — Але, щоб дати знати, що міліція їде, що їх уже заскочили, — налякати, може вбивство попередити, — вона сквапно на голос закричала:

— Сюди! Тут вони! Сюди!

І нестерпний, далеко-лункий крик її перестріг артільців. Губар уже згрібав ногами й руками листя й гілки в лісі.

Скинувши Сиргія з спини й нетямлячись від люті й страху, він уже на землі доконав „с-собаку“ з важкої руки нагайкою по скроні.

... Тріщали під копитами груди, випиналися в останніх корчах, — і ошалілому Губареві здалося, що Сиргій поривається бігти. — Побіжить!..

Він ладний був навіть і в забобон гадючої живучості цигана повірити й важко, що було сили, різонував його нагайкою по скроні.

Перекинувся... стиснувся... мов замерз, увесь скоцюрбившись під кіньми, Сиргій.

Артільці злякано тупцялися по жовтій стерні навколо трупа. — До району близько й та... циганка, мабуть, там уже.

— Лісі! — ог де, мов звірі, вздріли порятунок. І навіть...

... плекав уже надію Губар: — Закопають уночі. Коня — до брата. А дізнаватимуться? — втік, бо й коня ж немає. Арешт накладено, то вкрав і втік. Хто шукатиме втіклого цигана в мандрах?..

Бадьорив зляканих:—Аби назад! Поки там із району й прийдуть може,—щоб усе залагодити: вони, як сторонні в справі. Міліція робила своє діло,—ог і все! А як і що?—міліціонер те знає.—Вони лише заяву подали та ще за понього був один. І уп'ять же з наказу того ж таки міліціонера. І все. І нічого тут такого: схвилюваний народ навіть сусідів убиває, коли в конокрадстві запідозрює. А ворота пильнували, щоб з кінсьми цигани не тікали... й міліціонерів допомагали, бо годі йому самому там упоратись було: з дишлами кидалися.

Заспокоював.—Щоб не злякалися, бува, не виказали!.. Е-е, сто чортів його матері, не так, так інак, а він таки скрутить голови циганам! Адже дванадцятро коней вкрадено? І це вже друга крадіж?.. Назад аби тільки швидше. Верховодів хоч на кілька день заарештувати,—і тоді! Хо-о, й не наздоженеш—порозбігаються! От тільки Минзу...

Напосідали й думки про рятунок.—Заховати труп, листям прикрити—й до артілі, віжки щоб з рук не випустити й направити в той бік...

— Га? Чого? Хто гукнув?..—Глянув на артільців. І ніби ліс задзвенів страшними вдарами. Дзвенів у вухах, і стовбури хитав.

— Сюди! Тут вони!..

Артільці підійняли... і біля ніг собі вронили труп.

— Чого стали? Несіть!—гукнув, проте, до англичанки й сам подався.

Між деревами мчала Верженіка.

Мов спіймані мародри, кинулися на коні. Зігнувшись, майнули за ліс на гору.

— Міліція!—крізь щілини в гущавині побачили.

Верженіка зупинила кобилу. Зачепилася подолом. Рвонула, розірвала спідницю...

Губар навалився на англичанку, стиснув повода,—не оглядаючись, пригнувся...

Гривастий чорний кінь порвався був за англичанкою, але заржав лише й копитом ударив ще, до стовбура прив'язаний

Корк і Хмарник побігли за Верженікою.

Мерехнула на горі за деревами біла сорочка. Англичанка до артілі перетинала степ.

Мишко впізнав батька.

Затремтів на коні.

Чумаченко через узлісся проскочив до кабрітки. З свистючим тріском ляснули гідки—слідом.

... На траві: безвільно зігнув у ліктях руки й далеко голову відкинув,—мов витягнувся, замордований юнак. На босих ногах повикручувано пальці. Шкіру зірвано. Чорна сорочка, як залята кров'ю ганчірка, в розтоптаних грудях... у ямі

грудей. На спухлому обличчі і в чорних, нерухомо розплющених очах, у гримасі болю—застиг неприборканий порив.

Верженіка діткнулася пальцями, ніби закипілу стрічку крові—слід нагайки—хотіла йому на скроні заховати.

Ліс стиха похитує рясним кошлатим гіллям. Не шумлять дерева. Гілля тінню помережало обличчя...— І чому здалося їй одразу, що не Сиргій то лежить? Хтось із комунарів. не впізнала тільки, хто.

... Підтримуючи труп за ноги, коли клали на кабрітку, мов до плигу готувалася, збираючи, стискуючи в собі всю силу м'язів. Різно, боляче стукало серце.— І Корк їй, наче щось пораяв?.. А чорного коня повів у ліс.— Але не почула. До найвищого ступеня напружилися почуття. В голові бусував справжній розгардіяш. В агонії поспіху сіла на кабрітбітку. Здрігнулася...— Рузя поруч на підніжок стала.

Розмотала віжки.

Стьобала коня. Мовчазна, сполотніла,— часто, дуже стьобала. І тягнуло гукнути Миколі, щоб швидше він... щоб не відставав від Чумаченка.— Корк уже вниз спустився. Завернув і Микола...

Густий ліс відлітає чорною відштовхнутою цілиною. І рілля й шлях, мов бистрина, назад спливають під колесами...— Корк наблизився до маетку. За кабріткою—навмисно, наче відстають!— Мишко, міліціонери, коні...

Від комуни, як ворожі розвідачі на обрії,— двоє з'явилися на конях і в ліс погнали.

... Рвучись уперед, Корк важко збирав думки:— Може не міліціонер? Аж не вірив Верженіці. Губар—він же його на села відрядив!—тепер в артілі?...— А розмова в лісі билася, заваджала скупченим думкам—... племінник у міліції... щоб скрутив там уже справу..."

... Лопнула попруга. Жеребець задібкував перед ворітьми комуни.— І Хмарник на схилі. На подвір'ї в артілі—коні біля порожніх літніх ясел. Артільців не видно...

Скочив, і сідло посунув на спину жеребцеві.

Грюкнула фіртка. Вислизнув міліціонер.

— Губар!—Здавалося й очам не вірив:— Ти чого тут?

Як муштрований собака—що підлащується—лапу, здійняв до перегнутого кашкета руку й наввипинки виструнчився біля фіртки:

— Товариш начальник, крадіжка тут! Дванадцятро коней цигани вкрали. Я вжив попередніх заходів, бо вони збиралися тікати...

Чумаченко трохи позаду зупинив коня:

— Корк, швидше в середину! Чому нікого не видно?

І майже в фіртку перед ними влетів Хмарник.

З дверей комунського будинка—посунули чоловіки. Двері вдарилися половинками об стіни.

— Товаришу Чумаченко!
Ілий в натовпі побіг до фіртки.

Схилом підстрибувала кабрітка, й, кутаючись у пилюзі, —
ще на горі збивали коні тупотняву.

VII

Три дні — і пекуче сонце вже низько хилило тугорухливі
налиті колоси — шумувала в діжках притхла вода; забуто
стояли косарки; сипалися, недов'язані, висхлі снопи; на копах
і біля них: погублено, порозкидано граблі... — немов раптова
звістка про пожежу чи нагальну мобілізацію на фронт умить
спустошила комунське поле.

Збираючись із міліціонером до комуні, Губар уявно вже
бачив заарештованих „верховодів“, на шляху до району, і —
щоб зняти бучу. Не дати їм отямитися! — надіслав гінця:

— Саме підхожий момент. Скажи, що Минзу вкрали дванад-
цятро коней, і міліція вже схопила їх. Нехай, поки не пізно,
мовляв, біжать по свої манатки й тікають геть, бо завтра
всіх візьмуть за петельки. А тут: упораються, заарештують
верховодів; ті гнатимуть до комуні, — от і вийде зустріч на
шляху.

... Затривожені комувари: хто верхи, хто пішки, як спід
гураганного обстрілу, летіли з поля. Жінки, біжучи, вдягали
спідниці. Вершники очманіло погнали через хліба. А під
той час...

Артільці зовні спокійно тримали себе, ба навіть дивувалися
з приїзду районної комісії: — Напад на комуну?... Бійка?..
Ніхто цього не робив. І вони щось і не примічали такого...

Губар бігав у стайнях і будинках: свідків виставити квапився:
— Всі, всі виходьте! І так і кажіть! Ув одно кажіть!...

Але за зачиненими ворітьми комуні, наче блискавиця рап-
тово вдарила й цілий маєток полум'ям узявся. Губаря — як
упекло.

— Коні! Артільські коні! — Крізь вікно побачив заарешто-
ваного Мишка.

Губар гарчав, мов розлютований пес у зашморгу. І вже —
ні Корк, ані артільці...

Корка навіть сумнів брав:

Може Губар не був?

Дехто мнявся. Дехто відмовчувався: — Та, наче люди ба-
чили!.. Кажали, що бачили!..

— Хто ж саме казав, що бачив? — рубя поставив тоді
питання.

Оглядалися, здивовані: — А й справді хто ж казав?

— Ну ось ви! — звернувся вже до повновидної молодички,
що й „аж нудно“ було дивитися на табір. — Хто вам казав?

Молодичка в цілковитому нерозумінні:

— Хто казав?.. Усі казали! Чула, що всі кажуть, та й собі сказала.

„Губар не був в артілі. Втік!“ — І щоб перевірити свій висновок, ще раз спитав:

— Так не був, виходить?.. Відповідайте ж: вас питають.

Різно стенула округлими плечима:

— Дивіться, люди, напасть яка!.. Ви ж кажете, що не був, то мабуть і не був.

Лава впертої, як змова, замкнутої мовчанки й демонстративного здивовання зустріла комісію в артілі. — Де книги артільні? А вони хіба знають!.. Хай комісія зачекає: приїде дядько Нестір, приїде голова — в них і спитають. А реманент... на хуторі, бо після роботи розвозять по хатах. І як це — „В якій банді Губар був?“ Наче він доброхотів „був“. Усіх же тут... мобілізували тоді на селах.

— У бандити мобілізували?

І біля воріт — запрягали коні. Но вози поспіхом зносили речі.

— А збираєтесь куди?

Та ж замкнута мовчанка. Ніби не про них ішлося. І коли заявив:

— Поки не допитаю, ніхто щоб не виїздив! — аж тоді озвалися: — А чого ж так?.. Адже не тікають вони. А як таке вже... сама влада має намір розпустити артіль, то вони собі до своїх хоч хат уже поїдуть.

— А де ж ваші хати?

„Де ж! У Сердюківці... на хуторі. Не цигани ж вони! То думали й державі, щоб поміч, а так... цілу комісію вже прислали. Хіба не видно, що й до чого воно тут?..“

— Але комісія приїхала, щоб вашу ж заяву до ВУЦВКУ розслідувати!

Це ніби заспокоїло. Припинили виносити речі, і на попередньому діванні всі намагалися подати свідчення: — Губар казав, що цигани вкрали. Та й вони так думають, бо відомо ж... цигани! А хто бився? — не бачили. Міліціонер там щось лявся, бо люди кажуть, ніби цигани з дишлами накидалися. І так що, навіть, і на подвір'ї комуни ніхто не був. Двоє лише ходили з Губарем... як поняті, неначе. Міліціонер покликав. І теж ніхто не знає, де вони

Надвечір: з подвір'я й будинків маєтку сумом повівала тиша; в артілі ланцюгами брязкотили собаки; і на шляху до Сердюківки...

Дід Шинько з товаришами йшов на виклик до комуни. — Артіль їм видала „зароблене“ й вони на хуторі чекали. Не довго вже. І перейдуть усі до комуни. А це дістали від товариша Чумаченка повідомлення...

Зупинилися на шляху: — Таке ж чудне видовисько! Куди артільці так зненацька? І цілою валкою!..

... проїхали, не, озиваючись.

Постояли трохи, подивилися вслід ї, зацікавлені, нетерпеливлячись, — узяли через ярок і садки. — То так і вийдуть до городу.

Але в глибокому ярку комуни, під деревами...

— Англичанка!

— А де ж Губар?

— Так, Губар, бо лише він на ній їздить!

... Загнуздана кобила крутнулася й потерла ковдрою об стовбур.

— Не видко Губаря!

— Може сховався?..

— Ні, в садках не видко!

Кобила стала боком. Тоді в запалих сутінках...

— Хлопці! — Страшна шибнула думка. Дід Овсій щось пошарив у торбинках ковдри. Руки понюхав:

— Хлопці, гас!..

Приголомшено врівано, гукав:

— Чого ж ви стоїте? Гас!.. Губар це. Це Губар... Артільці ж виїхали? А тут кобилу наготовив, щоб тікати. От, подивіться!...

... всунув руки до торбинки:

— Гас, ну гас!

Садками пішло собаче валування.

Пориваючись до города, собаки рвалися з ланцюгів, товклися об тин, шарпали зубами очерет — і падали.

— Чого собаки так кидаються? — Корк уже закінчив попереднє дізнання.

Теренті вийшов зачинити ворота. Роззброєний міліціонер глухо, набридливо схлипував:

— Простіть!.. Товариш начальник, простіть мені!

— Губар, облиш!.. У районі поговоримо! А ти сідай! — гукнув до похнюпленого за кабріткою Мишка. — Поїдемо — покажеш, де жеребець.

Окульбачив підтяг попруги, став на стремено..

Жеребець засопів і, мов шалений, відскочив до воріт.

Два собаки-вовкодави зіп'ялися на тин. З диким виском попадали... Один зіп'явся. Витягнув голову з нашійника. Зник на городі. І ніби щось біласте югнуло в сутінках від канцелярії. І теж униз.

Гримаючи, Теренті підійшов до тину. Обірваним, жалібним виттям затих собака.

... Лагідно поплескав долонею спину жеребцеві. Легко скочив у сідло...

— Товариші! Геть ти!.. Товариші!.. — І страшний рев собаки на городі.

Захитався тин. Дряпаючись на очерет, собака пнувся вдержатись передніми ногами.

Зскочив з жеребця. Побіг—на голос—за Теренті.

... Розліталася сіно. Під скірюю точилося заповзятє борювання. Собака наїввся. Рвалася з припону англичанка. Хтось боронився, пручався... На когось напосіли.

— Хто ту? Що ви робите? — скрикнув Корк.

Клубок ніби затих. Хтось ногою вдарив собаку й він одскочив, — болісно скавулячи — до тину.

— А тепер подивіться, хто тут—обізвався голос.—І потім—це був Шинько—прикро мовив до клубка:

— Та підведіть уже його!... Ми з артілі, — сказав Шинько. — Товариш Чумаченко викликав нас до комуни. Голова комуни також нас знає. І ми саме в час поспіли.

Клубок підвівся.

— А це... подивіться, товариш начальник, може впізнаєте. І ось, що робив він тут,—подав дід Коркові четверть з гасом. — А друга порожня. Сірники тільки лишилися подлякові, запалити.

... Губар стояв із затиснутими кулаками й не відповідав: стримувався, щоб від розпачу, від злості не звомпити. — Справу, готовану багато років, програно! Всі козирі розбито,—всі! Легко здихавшись Шинька, добирав способу, щоб і цих... без шуму. Щоб не заважало чуже око, щоб засідку його не викрило в „артілі“, звідки він уже простягнув був нишком руку по мріяне минуле. І утворилося вельми кошмарне становище. Дійсність звідусюди, — невблаганно повертала проти нього. Не було рятунку. Грізно насупувалася поразка. Відчайвся тоді: — Хай і маєток загине — в Сердюківці житимуть — але з землі... він таки зжене циганів із землі.

Наказав артільцям — „Сьогодні ж виїздіть на хутір! За дня виїздіть“ — І сполоху, сполоху жадав: — Мишкові може пощастить утєкти.

Як безум хворого, остання не покидала ще надія. — Зруйнувати, знищити і в полум'ї потопити: комуни й коні, вози, речі—все, і сліди замірів його. Ніщо щоб не лишилося.

Над іншими думками—втратив владу: ввиджався самий лиш попіл на землі... і втеча табору. — Нема. Нема комуни! Лиха всі його й поразки — полум'я пожерло! Знищено! Кінець! І даремно в попелі міліції шукати доказів...

Простували через город.

— ... а вже з ярка, — розповідав Шинько, — побачили, що Губар через тин до комуни переліз, у сорочці білій. Взяли кобилу й сюди. Та він уже до другої четверті брався...

Глянув,—сина побачив,—мов поглядом віддячував, що Мишкова думка, в глузд якої він і сам не вірив був — занастає.

Силкувався вдати спокійного, а всередині — клекотіло. Волосаті ніздрі стиснув гнів. І на шляху до району: лютий, простоволосий, непомітно зиркаючи до канцелярії, — хоч і без вікон, і двері щільно зачинив, але ж цілу четверть на під-

логу вилив! — поспішав попереду сина й племінника, наче й тут указував їм шлях. Злюща, мерзотно-радісна, ще якимсь сподіванням, напруженим чеканням і злорадним сарказмом отруєна усмішка, як смертельна зненависть, блискала з очей. Губар ніби повітря намагався вдихнути — глибоко, на всі груди, гукнути ніби щось хотів, — і не міг.

Тихо зачинив Теренті ворота. На гору протупотів Микола верхи. — Попередив лісників — „Ще день затримується“. Корк прохав:

— Справа дуже важлива. Допоможи вже до кінця.

І незабаром: у настороженій, зловісній тиші, що залягла в ідальні навколо комунарів і смутком оповила труп, Губарева „мерзотно-радісна усмішка“ — розгорнула свої чорні крила. Дід Овсій оповідав про замір Губарів. А шпичасті стрибки вогню нагло розірвали покров ночі над комуною. Загравла полум'я з усіх боків охопила кривавою плахтою стріху канцелярії.

Корк уже спускався з заарештованими з гори й шпичасті виблиски до лісу не сягали.

Собаки підбігли до пошарпаного тину, посідали рядочком і, настовбурчившись, сумно завили. Вогонь злітав, освітлював їм витягнуті морди, голодний блиск в очах...

Собаки замовкли й, криками налякані, за тин, — у глиб подвір'я подалися.

Довжелезні смуги виблиску вогню у вікнах — обірвали оповідання діда.

Над метушливим подвір'ям комуни черепиця голосно тріскотіла й, мов кулі, з тихим свистом, злігала іскорками фюєрверку догори.

Рум'яний ранок золотив чорне згарище. В теплому, черво-настому промінні сонця ще димили мокрі закурені руїни стін. Канцелярія згоріла до останку.

... Перед свіжозакиданою могилою серед подвір'я комунари похилили голови. Маленька Шасіка закрила обличчя кінцем старої, замусленої куцинки й глухо, спазматично ридала. — Ніщо нездатне втішити її. — З риданням, із сльозми шептали її тремтливі, зів'ялі вуста. Під сивиною пошпалених брів ховав дідусь Ніруца свої багрянні очі.

— ...В борні, товариші, ви здобули перемогу, подолали очайдушні спроби опору від ворога й вийшли на шлях будованого соціалізму, на шлях — до безкласового інтернаціонального суспільства.

З вами, товариші комунари, дід Овсій Шинько, — колишній наймит, товариші комунари, з вами плі-о-пліч зустріли удар недобитків розгромленого куркульства, які ще чинять шалений опір нашому соціалістичному наступові. І чинять

навіть із самої середини, — із самого нутра окремих участків фронту, куди, розчавлений в одвертій боротьбі ворог і його агентура, пролазять іноді і під гомін наших бурхливих успіхів:.. — тепло світилися темні очі: — „Дід Шинько! Той — підпалив, а цей... Сивий дід! — Це завдало удару їхній психіці. І з ним вони немов зріднилися в полум'ї й диму: знеможений обсмалений, він не злавив із стріхи будинку; поливав її водою, щоб не зайнялася; і вогонь і дим лизали йому груди, ноги, — перекидаючись із стріхи канцелярії...“ —... але й цю ставку ворога розбито: з'єднані, свідомі своїх класових інтересів, пролетарі — непереможна сила. Зорійте ж, товариші! комунари, цей шлях гнобленим братам своїм, бо саме він і засуджує на неминучу загибель той інший, старий ваш шлях. І „якщо нашого будівництва не прискорить перемога пролетаріату в капіталістичних країнах, — станеться протилежне: перемогу пролетаріату там — прискорять успіхи соціалізму в нас.“

Чумаченко закінчив. І звелася Марина, — до Чумаченка ступила на колодки. Серед натовпу немов звелася віра непоборна. Всі очі дивилися на неї.

— ...В боярській Басарабії... в країнах, де панує національний гніт, — цигани ціле життя своє, мов зайві на землі, — волоцюги мов довгичі, мандрують в таборах. Але тут, де влада трудящих, де влада гноблених...

Розвіювався смуток. Пломеніли в серцях надії.

— ... ми знайшли тут новий шлях, і вибороли його, як свою віру, своє давнє бажання, — свої надії. На цьому ж шляху: і смерть Дунди, і смерть Сиргія, і мерзотний крок Шіліпа з Унгуляною — вказали нам наших ворогів і друзів. На цьому ж шляху, товариші, ми усвідомили, що ворог скрізь один — і у нас, і у наших братів — бідаків, хоч і не цигани вони!..

Овсій Шинько став на колодки потім.

— ... Мене, хоч і звали людиною, та був я людина-наймит, що мусить слухняно гнути спину на панській землі... І не плач, бабо: не слізьми треба відповідати ворогові на його вдар. У мене теж був син, і його ось тут, на цьому ж таки подвір'ї, з наказу поміщика на смерть закатували. І я скажу — ворог у нас один. Один, товариші! Давайте ж, як брати, як один — бо в цьому ж наша сила! — й зміцнювати комуна, щоб зросла вона, щоб велика.. н-волю щоб комуна заступила нам! І об цю фортецю ворог до ноги розіб'ється тоді..

Тремтіння в натовпі. Дід Овсій помалу сходив у низ — і зупинився. Ніруда звів обличчя.

... й спрацьована, вузлувата рука Ніруди простягнулася на зустріч дідовій. Сиві, в обгорілих подолтяних сорочках, немов живий свідок довгої, жорстокої боротьби й розірваних кайданів, гніву збуреного, — стали поруч...

І знову рух.

Ілій над натовпом. Незламна в погляді рішучість. Бачив перед собою натовп братів, колись боязких і затурканих, через свідомість своєї безпорадності й цілковитої страшно́ї безнадії. Бачив, що віра підносить їх, що віра збуджує в них всю людську гідність і говорив:

— ... Мали ми небагато, але жалю гідні спроби ворога розбити наші шерехи, вони бо злютовані жагучою жадобою перетворити колишню поміщицьку землю на зразкову кому́ну, вони бо злютовані великим запалом до боротьби й вірою, що з допомогою влади трудящих, за проводом від кому́ністичної партії більшовиків, яка в борні здобула Жовтень і навчила й нас боротися й перемагати, ми зломимо оскраженілий опір ворога, і вільний поступ батьківщини гноблених розірве, розшматує пільму, що за її запоною причаївся світ рабства, голоду й неволі!..

Червоне сонце переможно брало височінь над всесвітом. Хліб хилився низько, ніби вітав „кому́ни лави“.

Ілій рівно пустив косарку в четверні. І друга, трохи віддалік, тупо застукотіла, ковтаючи колосся.

Зростають, підносяться копи, на сонці златосяйні.

Жінки підходять за дідом Овсієм, скручують перевесла, зав'язують снопи.

Наче зубці велетенської машини — громадільники за ними.

В музиці праці, в піснях штурму рухався, захоплений видивом, Чумаченко. Він розігнув спину. — Вершники з поля. Неваче Корк на сірому... і Хмарник.

Підїхали. Ілій підїшов.

Корк лишився на сідлі: — Жеребця знайшли. Але Губар, хоч син його й обізнав дві четверті, в які сам і гас наливав, — і про коні й про підпал — одне править „Не знаю.“ Брат Губарів і рахівник артілі — таки сховалися. Не знайдено покищо й учасників убивства. І слідство в справі — розшук чинить. З округи вже приїхали агенти.

— Повертай тоді, — відмовив Чумаченко. — Комісії тут нічого робити. Питання про артіль треба на президії поставити. Скажеш там голові райвиконкому... ще збори проведем з товаришкою Шварц, і ввечері повернемося.

— А я лишаюся! — Хмарник юнацьки тріпнув світло-каштановою чуприною й потім — бачив Чумаченко його постать на флангу громадільників.

Хмарник зиркав на гору: ще верхи сидячи, помітив на шляху три вози, червоні хустинки...

Марина, хвилюючись, натискувала коліном перевесло й пильно придивлялася до рухів діда. — Чи то весняний перший грім вона почула?..

Як пінява ватага шумких хвилин на колосі, покотився ланами дзвінкий дитячий вереск.

Марина випросталася. Обсмикнула прилиплу до спінної спини квітчасту кофту. Розтріпані пасма — за вуха відгорнула. — Три каруци зупинилися. З Верженікою — та друга, що з району. Зсаджують дітей...

— Юні комунари прийшли підмогти батькам надолукити час, від ворога украдений. — колоски збирати! — гукнула Чумаченкові Шварц і побігла до кіп. — Дівчата кличуть.

... Верженіка, мов не помічала, що Микола сперся на граблі...

— Батькам не заважати, — суворенько наказувала вона дітям. — Ми рядочком, рядочком позаду!

А хотілося, щоб до каруци Микола підійшов, щоб він..

Не могла сховати своєї таємниці:

— Миколо, здраслуй!

Зашарілася. Зняла Іонєка...

Марина позирала. — Марта сама злізла. Біжить... Біжить до неї; з радісною, веселою усмішкою, в попелястому платтячку; червона краватка на ший; косиці на плечиках мотляються..

Схилилася, міцно натиснула коліном сніп і — щоб Марта, ніхто щоб не помітив — скинула з повік рукою... Свідомість перемоги, як буревій, заклекотіла — й зросила очі.

Верженіка розтягнула галасливий рядок дівчорі.

І далі, — Чумаченко далеко кинув зір — розгорнулися лани, немов навколо ескіз чудової картини на заштрихованому променозломом тлі.

Вільна людина гордо простувала в колективі величної й, мов Жовтень, переможної.

Армії Труда.

невеличкий епілог

Сотні років, як дім Романових, стояв маєток поміщиків Іванківських на родючій Катеринославщині, між Добревальським і Новим Каном.

„Батько“ Махно добре дався в знаки добревальцям, що постачали йому коні, вози, харчі, жінок, дівчат і взагалі все, що погрібно було його банді, й вимагалось з наказу. — Або, або — тобто: або дай, або до стінки ставай

Лихі то були роки, як і сам „батько“ з своєю ватагою відчайдушних головорізів. І, ніде правди діти, ватага таки сумлінно додержувала свого девіза: — Грабувати, вбивати, нищити — скрізь і все.

А втім — „батько“ на перевершив поміщиків. Іванківські вже так дбайливо „залили селянам сала за шкуру“, що вони за кілька верст обминали і маєток і землі поміщицькі.

— Через те — розповідають добревальці, — і битий шлях до повітового міста тягнеться „на гак у кругову“.

Тепер добревальці їздять новим — навіпростець — шляхом. Та й не тому тільки, що — навіпростець. Новий шлях біжить поруч комун і колективів, які з року в рік, із дня у день мов велетенські гриби по дощі на доброму ґрунті, ростуть, наливаються свіжим соком.

Недалечко цього шляху, саме в колишньому маєткові поміщицькому, квітне міцний здобуток великого Жовтня — зразкова циганська комуна.

І коли напередодні другої більшовицької весни райони рапортували урядові УСРР про свою готовість стати до бою в боротьбі за хліб, від Добревальського до столиці котилося телеграфним дротом:

...Добревальське спільно з комунами зустрічає весну сто-процентною колективізацією й відкриттям другої циганської комуни з циганів, що перейшли з Басарабії всім табором.